

Roy-Arne Knudsen

Nasjonal Samling og partiets ordførere i Tromsø 1940 til 1945

Undertittel

Masteroppgave i Master i historie
Veileder: Jonas Scherner
Trondheim, mai 2017

Forord

Arbeidet med denne masteravhandlingen har vært en langvarig og lærerik prosess, og jeg vil takke alle som har gitt uvurderlig hjelp for å muliggjøre prosjektet.

Takk til min veileder professor Jonas Scherner ved NTNU for raske og konkrete tilbakemeldinger. Under kildeinnsamlingen bidro de ansatte ved Riksarkivet i Oslo og særlig Johanne Lunga ved Tromsø kommunale arkiv med sin ekspertise. Dette lettet i stor grad et krevende arbeid.

Jeg vil rette en stor takk til Bjørn E. Andreassen og Lise Robertsen for gode råd og støtte underveis. En ekstra takk går til Bjørn som i tillegg har lest korrektur.

Takk til Joakim for kyndig datahjelp.

På fem år med studier har jeg blitt kjent med mange flotte mennesker både ved UiT og NTNU, som på hver sin måte har bidratt til både et sosialt og faglig godt miljø. I denne sammenhengen går en spesiell takk til Therese, Eirik og Tobias.

Oppmuntring fra familien ved Rune, Elisabeth og Kay-Espen har vært motiverende og til stor hjelp.

Takk til Silje for tålmodighet, oppmuntring og enestående støtte.

Innhold

Kapittel 1: Innledning.....	1
1.1 Tema og problemstilling.....	1
1.2. Kilder.....	2
1.3. Metode og kildekritiske utfordringer.....	3
1.4. Litteratur og tidligere forskning.....	4
1.5. Periodisering.....	9
1.6. Avhandlingens analytiske struktur og sentrale begreper.....	10
Kapittel 2: Nasjonal Samling.....	12
2.1. Stiftelsen av NS.....	12
2.2. Nasjonal Samling og fascisme.....	12
2.3. Særorganisasjoner.....	13
2.4. Oppsummering.....	14
Kapittel 3: Den politiske utviklingen i Norge fra 9. april 1940.....	15
3.1. Statskupp.....	15
3.2. Administrasjonsrådet.....	16
3.3. Josef Terboven og riksrådsforhandlingene.....	16
3.4. Nyordning.....	17
3.5. De konstituerte statsråder.....	18
3.6. Kommuneforvaltningen.....	19
3.7. Nasjonal Samlings utfordringer og systemskiftet i praksis.....	22
3.8. Oppsummering.....	23
Kapittel 4: Tromsø og nyordningen.....	25
4.1. Krigen i Nord-Norge.....	25
4.2. Ordførerens makt øker.....	26
4.3. Innenriksdepartementet og Hagelin når Tromsø.....	27
4.4. Det midlertidige kommunestyres granskningsrapport.....	29

III

4.5. Noen økonomiske aspekter ved NS-styre i Tromsø kommune	30
4.6. Kommunale ansettelse i Tromsø etter 1. januar 1941	31
4.7. NS-medlemmer i Tromsø	36
4.8. Oppsummering	37
Kapittel 5: Hirden.....	38
5.1. Hirden som organisasjon	38
5.2. Hirdregiment Hålogaland	40
5.3. Hirdaksjoner i Tromsø.....	40
5.4. Tromsø kommunes bevilgninger til Hirden.....	43
5.5. Oppsummering	44
Kapittel 6: Den norske legion og Frontkjemperkontoret.....	45
6.1. Den norske Legion.....	45
6.2. Frontkjemperkontoret	48
6.3. Oppsummering	49
Kapittel 7: NS – ordførere i Tromsø kommune 1940-1945	50
7.1. Birger Motzfeldt – Nasjonal Samling tar ordførervervet	50
7.2. Ole Thyholdt – forretningsmannen.....	57
7.3. Hjalmar Høyem – propaganda i Troms fylke	63
7.4. Peder Larsen – den lengstsittende NS-ordfører	65
7.5. Idar Schifloe – aksjer i Tor A/S.....	70
7.6. Anders O. Gagnås – «V-mann» i Øst-Finnmark?	71
7.7. Lars Nordmo – den siste NS-ordfører	77
7.8. Økonomisk skade påført av NS-styret 1940-1945	80
7.9. Oppsummering	81
Kapittel 8: Konklusjon	84

Kapittel 1: Innledning

1.1 Tema og problemstilling

Den 24. april 1940 utstedte Hitler en forordning om styret i det okkuperte Norge, som gav den tyske Reichkommissaren Josef Terboven fullmakt til å forandre på rettsordningen i landet. I prosessen utnevnte han den 25. september 1940 tretten nye statsråder, og avisen *Tromsø* reagerte med overskriften: «Statsrådene får diktatorisk myndighet».¹ Terboven gjorde samtidig Nasjonal Samling (NS) til eneste lovlige politiske parti i Norge.² Med dette gikk de fra å være et lite parti, til å bli en av hovedaktørene i norsk politikk. I løpet av okkupasjonen forsøkte tyskerne og det nye statspartiet med sin nye posisjon å endre den offentlige sektor. Terboven hadde allerede ved en forordning 4. oktober 1940, gitt de nyutnevnte statsrådene rett til å avskjedige og/eller forflytte offentlige tjenestemenn som ikke tilpasset seg det nye regimet.³ Den 21. desember 1940 kom i tillegg endringer som omhandlet de norske kommunelovene. «Førerprinsippet» av nazistisk modell ble innført, og de folkevalgte kommunestyre ble avsatt. Både ordfører og varaordfører skulle nå utnevnes av Innenriksdepartementet. Såkalte *formenn* skulle arbeide sammen med ordførerne, men disse hadde bare rådgivende myndighet. Dette betydde i praksis at majoriteten av makten lå hos ordførerne. Nyordningen av det offentlige i Norge var ferdigstilt 1. januar 1941, med det resultat at de folkevalgte representantene mistet sine verv og kommunene kom under sterkere statlig kontroll. Den samme omleggingen av offentlig forvaltning ble pålagt fylkene, da med fylkesmannen som øverste leder tilsvarende ordføreren.⁴

Denne masteravhandlingen søker å finne svaret på hvilken innvirkning NS og den tyske okkupasjonsmakten hadde på Tromsø by og kommune under okkupasjonsårene 1940 til 1945. Aktuelle spørsmål i denne sammenhengen er følgende: Hvilke konsekvenser fikk det foregående for kommuneforvaltningen i byen? Styrte NS kommunen annerledes etter makt-overtakelsen? Klarte partiet å gjennomføre endringene de ville, og i så fall hvor langt kom de? For å besvare disse spørsmålene vil jeg se på ansettelse og endringer i det kommunale virke og hvilken måte dette ble gjort på. Det rettes spesielt fokus mot ordførernes bakgrunn og deres

¹ Pål Christensen, Gunnar Pedersen og Tromsø, *Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk : 1900-1945*, bd. 3, Tromsø 1995: s. 447.

² Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen : Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*, bd. 741, Pax-bok, Oslo 1982: s. 92.

³ Berit Nøkleby, Magne Skodvin, Else Wiker Gullvåg og Ole Kristian Grimnes, *Nyordning*, bd. 2, Oslo 1985: s. 84.

⁴ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 88.

tid som øverste leder i den kommunale forvaltning. Her vil jeg blant annet se på økonomiske bevilgninger til NS-formål. Deres ideologiske overbevisning og kollaborasjon med okkupasjonsmakten vil også bli gjenstand for drøfting. Tromsø kommunes rådmann, Lars Thøring, beholdt sin stilling gjennom hele okkupasjonen, og vil derfor være omtalt underveis i oppgaven.

Forsøket på å nazifisere Norge er etter mitt syn et viktig tema i norsk historie. Denne avhandlingen tar sikte på å bidra til forskningen på ved å analysere Tromsø kommune under NS-regimet. Underveis har det blitt lagt vekt på personer som på forskjellig vis var involvert i partiet og okkupasjonsmakten. Dette har blitt gjort for å få et mer helhetlig bilde av historien, og samtidig få frem et menneskelig aspekt ved omstendighetene de befant seg i. Jeg mener det er nødvendig med en slik tilnærming for å forstå nazifiseringen og kollaborasjonen med tyskerne på en virkningsfull måte.

1.2. Kilder

Deler av kildematerialet jeg har anvendt finnes i Tromsø kommunale arkiv. Vedtaksprotokollene fra formannskapet og senere «bytinget», som i okkupasjonsårene erstattet den ordinære demokratiske styringsformen er viktige i denne sammenheng. Her er det mulig å se diverse endringer som følge av de nye kommunelovene, samt enkeltsaker som kan belyse problemstillingen. Etter frigjøringen ble mye av kildematerialet hentet sørover i forbindelse med landssvikoppjøret og aldri returnert. Det er derfor usikkert hvor alt nøyaktig befinner seg. Etter systematisk å ha gjennomgått det som virket betydningsfullt for problemstillingen har jeg likevel funnet mye interessant i arkivet. Spesielt relevant er en mappe ved navn «NS-skader i Tromsø kommune», som inneholder diverse skader NS forårsaket kommunen. I denne mappen finnes det en granskningsrapport der en del rettes spesifikt mot ordførerne. Denne rapporten er behandlet i delkapittel 4.4. og vil bli referert til underveis.

Jeg har også brukt Landssvikarkivet underlagt Riksarkivet i Oslo. Dette arkivet ble åpnet for innsyn 1. januar 2015, og innehar derfor informasjon som i mindre grad har blitt anvendt i forskningen om Tromsø under okkupasjonen. Bruken av arkivet fungerer ved navnesøk, og på denne måten har jeg brukt dokumentene fra landssviksakene mot Tromsø kommunes NS-ordførere og andre personer tilknyttet partiet. Spesielt sakene mot ordførere innsatt av Innenriksdepartementet har vært interessante. Det finnes også generell informasjon om partiet og de kommunale forhold mellom linjene. Disse kildene er sentrale for avhandlingen, da spesielt med tanke på den økte makten ordførerne fikk som følge av nyordningen.

1.3. Metode og kildekritiske utfordringer

I denne avhandlingen vil det bli referert til avhør, vitnemål og ulike rettsdokumenter m.m. For å undersøke kildene har jeg anvendt kvalitativ metode der jeg har nærlest dokumentene. I gjennomgangen har jeg hatt fokus på hva som faktisk står der, men også lagt vekt på kontekst.⁵ Det er viktig å huske på at bitterheten mot NS-medlemmer og andre tilknyttet partiet fra deler av befolkningen i aller høyeste grad var tilstede i kjølvannet av frigjøringen. Jeg har derfor tatt i betraktning at vitner ikke alltid nødvendigvis har uttalt seg objektivt, alt etter hvilket forhold de hadde til NS-regimet. Personlige erfaringer og/eller sammenstøt med personer tilknyttet partiet har etter all sannsynlighet spilt en rolle. Jeg har valgt å forholde meg til avhør og vitnemål slik de står skrevet, men har i den grad det har vært mulig forsøkt å finne bekreftende informasjon ved hjelp av andre dokumenter. Dette gjelder for eksempel påståtte utmeldinger fra partiet, der det i noen tilfeller finnes korrespondanse mellom medlemmer og ulike NS-instanser. I noen saker kan dette til dels bekrefte eventuell påstått distansering fra partiet. I andre tilfeller kan utmeldingspapirene være borte, slik at eneste bevis er ordet til vedkommende. Jeg har også vært oppmerksom på at personer under tiltale kan ha hatt grunn til å utelate informasjon for å skape tvil rundt tiltalepunktene. For Tromsø kommunes ordførere har kildematerialet blant annet blitt brukt for å danne et mest mulig helhetlig inntrykk av hvem personen var, og om det påvirket valgene de tok. I sakene deres har det også i noen tilfeller vært utdrag fra taler eller avisinnlegg. Disse har blitt anvendt i kombinasjon med de andre dokumentene, i et forsøk på å kartlegge ordførernes ideologiske overbevisning overfor partiet.⁶

Når det gjelder referanser har jeg der det har vært tilgjengelig og hensiktsmessig henvist til sidetall i kilden. Både i Tromsø byarkiv, og spesielt i landssviksakene har dokumentene ofte vært meget usammenhengende. For å unngå forvirring har jeg sett bort fra eventuelle sidetall i disse tilfellene. I alle dokumenter det har vært tilgjengelig og hatt noe for seg, er det følgelig referert til sidetall.

For å gi en pekepinn på hvor mye diverse pengebeløp tilsvarer i vår egen tid sammenlignet med okkupasjonsårene har jeg brukt Statistisk sentralbyrås priskalkulator. På deres nettsider kan prisendringen fra et gitt år til et annet beregnes ved hjelp av konsumprisindeksen, og jeg har i

⁵ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var : en innføring i historiefaget*, 2. utg. utg., Oslo 1999: s. 183 - 185.

⁶ For betraktninger innen kvalitativ metode har jeg brukt Knut Kjeldstadlis kapittel *Å tolke tekster – kvalitative teknikker*. Knut Kjeldstadli 1999: s. 183 - 190.

stor grad benyttet meg av dette verktøyet i avhandlingen. Dette er ikke et nøyaktig estimat, men gir langt på vei et bilde på betydningen av de aktuelle verdiene i avhandlingen.

1.4. Litteratur og tidligere forskning

Litteraturen jeg har anvendt er opplistet i bibliografien, og er relevant for oppgaven i henhold til historisk bakgrunn og kontekstsammenheng. Dette inkluderer både litteratur om perioden på nasjonalt nivå, og spesifikt rettet mot Tromsø by og kommune. For Tromsøs anliggende vil jeg trekke frem bind 3 i verket *Tromsø gjennom 10 000 år* som spesielt relevant. Bindet er skrevet av Gunnar Pedersen og Pål Christensen, der siste del blant annet omhandler tysk nærvær, motstand, og hverdagsliv for befolkningen i Tromsø før og under okkupasjonen. Pedersen, som har skrevet delen som er relevant for avhandlingen, har også undersøkt det kommunale virket i perioden der NS er grundig omtalt. Tromsø kommunes ordførere under okkupasjonen er derimot kun skrevet om i korte trekk, og er etter min mening nedtonet.⁷ Videre har Pedersen tatt for seg de fire kommunene Tromsø, Hillesøy, Tromsøysund og Ullsfjord, med hovedvekt på Tromsø. Disse kommunene ble slått sammen i 1964 og ble da til Tromsø kommune, der jeg har lagt mitt fokus.⁸ Jeg anser Pedersen for å være den fremste historikeren på det kommunale virket i Tromsø under okkupasjonen. For å få oversikt over Nasjonal Samlings virksomhet har jeg derfor støttet meg på undersøkelsene hans underveis. Denne avhandlingen tar sikte på å være et supplement til forskningen på dette feltet, der spesielt ordførerne og deres aktivitet under okkupasjonen vil bli analysert mer grundig sammenlignet med hva som er blitt gjort tidligere. Litteraturen på nasjonalt nivå som omhandler NS har jeg brukt for å forstå partiets rolle under okkupasjonen, samt deres forsøk på å forme det norske samfunnet.

Historiker Nils Andreas Ytreberg er med sitt verk i tre bind, *Tromsø bys historie*, sentral i litteraturen om byen. Bøkene kom ut mellom 1946 og 1971 og dekker et vidt spekter av historien i tidsrommet 1896-1987. Ytreberg har også skrevet godt og informativt om Tromsø bys kommuneforvaltning i perioden.⁹ Når Gunnar Pedersen tar for seg ordførerne viser han flere ganger til Ytreberg i form av sitater. Jeg må likevel også her påpeke at problematikken er nedtonet, og har muligens måtte vike for andre deler av byhistorien.

⁷ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 457.

⁸ Store norske leksikon, Trond Olav Svendsen, *Tromsø*, 2016, <https://snl.no/Troms%C3%B8> [lest/sitert 02.05.17].

⁹ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 457.

I boken *Tromsø kommunale kinematograf gjennom 35 år* fra 1951 har Alf S. Hansen skrevet om sin tid som kinobestyrer ved Verdensteateret Kino i Tromsø sentrum. Hansen skriver om da tyskerne først ankom byen og videre om driften av kinoen under okkupasjonen. Innblanding fra en av ordførerne og konflikten som fulgte i ettertid er også omtalt. Det samme er en Hird-aksjon under en filmfremvisning i begynnelsen av 1943. I delkapittel 7.4 angående den aktuelle ordføreren, Peder Larsen, har jeg tatt for meg dette videre med kildemateriale fra Landssvik-arkivet.¹⁰

Når det gjelder forskning av nyere art vil jeg trekke frem forfatter Henrik Broberg og hans bok *Da byen ble stille*, fra 2014. Broberg har tatt for seg de nordnorske jødernes historie, både fra Tromsø og landsdelen som helhet. Arrestasjon og deportasjon av Tromsøs jøder er sentrale aspekter i boka, men også bedrifter og enkeltpersoner som slo seg opp økonomisk som følge av overtakelse av jødisk eiendom er trukket fram. Spesielt relevant for min avhandling er kapitlet *Ordføreren som ble grådig*. Her skriver Broberg om forretningsmannen Ole Thyholdt¹¹, som ble utnevnt til ordfører i Tromsø av Innenriksdepartementet 1. januar 1942, og satt til 12. oktober samme år.¹² Broberg skriver både om Thyholdts forretningsvirksomhet og hans virke som ordfører. På 1930-tallet startet den fremtidige NS-ordføreren en engrosforretning sammen med sin bror i Strandgata i Tromsø, og både ved siden av og over gaten drev jødiske familier sine butikker. I en periode der brødrene Thyholdt slet økonomisk og var på randen av konkurs, fikk Ole Thyholdt hjelp av sin nærmeste nabo, jøden Daniel Caplan. Thyholdt lånte 10 000 kroner, som i 2016 tilsvarte omtrent 200 000 kr.¹³ Caplan ble sammen med flere av jødene i Tromsø deportert til Auschwitz med skipet *Gotenland* 24. februar 1943.¹⁴ Alle ble ført til gasskamrene straks etter ankomst. Det er uklart om Caplan ble drept da, eller om han døde under transporten til konsentrasjonsleiren samme dag.¹⁵

Etter krigen forsøkte Daniel Caplans sønn, Pincus Caplan, å få pengene tilbake hos Thyholdt ved å sende et brev til advokaten på tilbakeføringskontoret for beslaglagte eiendommer i Trondheim. Dette oppgjørskontoret var ifølge Broberg kun definert som et administrativt organ, som

¹⁰ Alf S. Hansen, *Tromsø kommunale kinematograf gjennom 35 år*, Tromsø 1951: s. 59 - 66.

¹¹ Henrik Broberg, *Da byen ble stille : dokumentar*, Tromsø 2014: s. 222.

¹² TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 2.

¹³ Henrik Broberg 2014: s.222 - 225.

¹⁴ Henrik Broberg 2014: s. 276.

¹⁵ Henrik Broberg 2014: s. 280.

skulle fordele det som var igjen etter likvidasjonsstyrenes inndragning av verdier og gjenstander som tilhørte jødene. P. Caplan skriver i sitt brev om de 10 000 kronene og at Thyholdt i tillegg til å ikke betale tilbake, hadde brukt pengene på ulovlig aksjeoppkjøp. Oppgjørskontoret informerte P. Caplan om at hans eneste mulighet til å forfølge saken var å reise privat søksmål mot Thyholdt. Aksjene det er snakk om her var en større aksjepost i forsikringsselskapet Tor A/S. Broberg skriver videre at til tross for at NS-ordføreren manipulasjon ved aksjekjøp under okkupasjonen ble avslørt, ble han i 1961 innsatt som styreformann i forsikringsselskapet, som om ingenting hadde skjedd.¹⁶ Forfatteren tar systematisk tak i denne saken og lignende problematikk. Leseren får på denne måten et innblikk i hvordan jødiske eiendommer, aksjer og verdier kunne forsvinne nærmest i løse luften. Ole Thyholdts tid som ordfører, og hva han foretok seg i perioden, vil bli videre analysert i kapittel 7. Her vil jeg systematisk ta for meg NS-ordførerne i Tromsø, der analysene i første rekke er forankret i kildematerialet fra Landsviksarkivet i Oslo.

Secret Service-agent i krigens Tromsø fra 2015 bør også nevnes når det gjelder tidligere forskning, til tross for at boken er skrevet i romanform. På grunn av sjangeren går den kategorisk sett ikke under tradisjonell forskning og krigslitteratur, men er likevel interessant. Hovedpersonen er Alfred Nilsen, som var ordfører i Tromsø ved krigsutbruddet. Forfatterne er hans barnebarn Ragnhild Nilsen og hennes mann Egil Børge Mikalsen. Ifølge Ragnhild Nilsen er kildegrunnlaget for boken et 2-300 sider dokument og memoarer som bestefaren skrev for å forklare etterslekten grunnen til at han og familien måtte flykte fra Tromsø. Dette skrev han i 1958, og er ifølge forfatterne meget grundig og detaljert. Under arbeidet passet de på å være meget tro mot dette kildematerialet.¹⁷

Alfred Nilsen var Tromsø kommunes ordfører i to perioder. Fra 1937 til sensommeren 1941, og fra september til november 1945.¹⁸ Som vi ser fikk han fortsette som ordfører etter at tyskerne og NS tok kontroll over Norge. Nilsen var likevel aldri medlem av partiet, men tvert imot involvert i motstandsarbeidet mot okkupasjonsmakten. Boken starter med at Nilsen forklarer oldebarnet sitt om sin involvering i krigen, og innledningsvis trekker han fram sin rolle i senkningen av det tyske slagskipet *Tirpitz* 12. november 1944. Opplysninger om skipet og annen informasjon ble sendt til England via en radiosender, som i 1942 også befant seg i

¹⁶ Henrik Broberg 2014: s. 226 - 229.

¹⁷ For informasjon om kildegrunnlag og forfatternes bruk vises det til mailutveksling med Ragnhild Nilsen 20.04.17.

¹⁸ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskingsrapport. s. 2.

Nilsens hjem.¹⁹ Boken sentrerer hovedsakelig rundt motstandsarbeidet og tar ikke primært for seg Nilsens kommunale virke. Forfatterne har likevel god informasjon om krigens gang og detaljerte opplysninger angående tyskernes ankomst i Tromsø. Samarbeidet mellom ordføreren og Tromsø kommunes rådmann, Lars Thøring, som beholdt sin stilling gjennom hele okkupasjonen, er også omtalt. Det er dette som er mest relevant i henhold til denne masteravhandlingen. En av rådmannens oppgaver var å imøtekomme tyskernes ulike krav, og Nilsen var på grunn av ordførervervet ofte tilstede da disse ble framstilt. Thøring hadde en evne til å behandle tyskerne på diplomatisk vis, noe Nilsen beundret han for. Etter at tyskerne hadde tatt kontroll over byen ble ordføreren og rådmannen enige om å forbli i sine stillinger. Dette var under forutsetningen av at de fikk jobbe som før, eller så lenge tyskerne ikke ga de ordrer som gikk imot norsk lov, internasjonale avtaler eller deres egen overbevisning og samvittighet. Situasjonen ble krevende for dem begge utover sommeren 1940, men den kommunale administrasjonen var ifølge forfatterne godt sammensveiset og stod godt imot presset fra Gestapo. I desember 1940 ble Nilsen gjenvalgt som ordfører av et enstemmig bystyre. Dette var trolig en faktor for at han fikk fortsette så lenge som han gjorde. Det betød mye for han å bli gjenvalgt, men i august 1941 var det slutt. Nilsen nektet å signere et opprop til støtte for den tyske invasjonen av Sovjetunionen, noe som førte til at tyskerne og NS løste han fra vervet som ordfører.²⁰ Alfred Nilsen var ikke medlem av partiet og forsvant ut av det kommunale virket etter dette.

I Historisk tidsskrift nr.1 fra 2015 har historiker Yngve Flo skrevet artikkelen: *Distriktsforvaltning under førarprinsippet. Nasjonal Samlings nyordningsambisjoner overfor det lokale og regionale styringsverket*. Han tar blant annet for seg partiets langsiktige ambisjoner for distriktsforvaltningen, og påpeker at dette ikke har vært særlig vektlagt i historieforskningen. Ifølge Flo hadde NS store planer for Norges fylker, og det meste tyder på at de ville fått en viktigere organisatorisk rolle i det offentlige Norge enn kommunene. Videre argumenterer han for at kommuneforvaltningen slik den ble etter nyordningen kun var et midlertidig rammeverk, men at senere forsøk på endringer slo feil. Flo mener kildene ikke kan gi klare svar på nøyaktig hvilket formål staten, altså NS, ønsket å realisere gjennom kommunene, men at alt tyder på at de skulle være rustet for et større aktivitetsnivå enn det som hadde vært tilfelle tidligere.²¹ NS ville også gå langt i å viske ut ulikhetene mellom kommunene i Norge. Ser man bort fra det

¹⁹ Ragnhild Nilsen og Egil B. Mikalsen, *Secret Service-agent i krigens Tromsø* 2015: s. 6 - 7

²⁰ Ragnhild Nilsen m.fl. 2015: s. 53 - 56.

²¹ Yngve Flo, *Distriktsforvaltning under førarprinsippet: Nasjonal samlings nyordningsambisjoner overfor det lokale og regionale styringsverket*, *Historisk Tidsskrift* nr. 1, 2015: s. 22 - 23.

markante bruddet med styringsprinsipp og tvangsbindingen til partiet, mener Flo det finnes påfallende likheter med kommunen som faktisk oppstod i etterkrigstiden, da med sosialdemokratiet som pådriver.²² Jeg vil ikke gå videre inn på denne artikkelen da dette ikke er det primære temaet for avhandlingen. Samtidig representerer den en del elementer om hva som *kunne* skjedd *hvis* NS hadde beholdt makten i Norge. For overordnet kontekst angående nyordningen, har jeg anvendt arbeidet til historikerne Berit Nøkleby og Even Lange.

I bind fire av verket *Tromsø gjennom 10 000 år*, tar historiker Halvard Tjelmeland for seg flere virkninger av krigen i Tromsø. I denne sammenheng går han inn på granskning og opprydning etter frigjøringen, nærmere bestemt overgangen fra NS-styre til nytt sivilt styre. Ifølge Tjelmeland skulle kommunens politiske og administrative virke normaliseres i flere faser. Sorenskriver Kobro ble oppnevnt som midlertidig ordfører i Tromsø den 10. mai 1945, og opprydningen startet øyeblikkelig ved at han avsatte seks kommunale NS-medlemmer. Tjelmeland påpeker at arbeidet på den politiske siden var omfattende, og at ordføreren i den forbindelse var pålagt å utnevne et midlertidig kommunestyre. Videre går Tjelmeland inn på oppgavene til dette styret, og hvilke konsekvenser deres bestemmelser fikk for Tromsø kommune og deres tjenestemenn. Dette har jeg tatt for meg senere i avhandlingen (delkapittel 4.4) på grunnlag av kildemateriale fra Tromsø kommunale arkiv. Tjelmeland skriver også om arrestasjoner av NS-medlemmer i Tromsø og det påfølgende landssvikoppgjøret. Ikke bare det rettslige, men også folkets dom over kvinner som hadde fraternisert med tyske soldater. Problematikken rundt lærerne som gikk inn i *Lærersambandet*, organisasjonen som skulle være med på å nazifisere skoleverket i Norge er også omtalt.²³ Dette vil jeg komme tilbake til i forbindelse med delkapittel 7.7, angående Nasjonal Samlings siste NS-ordfører i Tromsø, Lars Nordmo.

For inspirasjon til struktur og avhandlingens oppbygning, spesielt i første fase, har jeg anvendt Ørnulf Wikstrand Andresens hovedoppgave fra Universitet i Tromsø (2007). Oppgaven er titulert: *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940-1945*, og tar opp noe av den samme problematikken som jeg gjør, men da for Hamar.

Arild Vaag Prestøys masteroppgave fra 2015, *Nyordningen av Steigen 1940-1945*, kan også nevnes. Både denne og Wikstrands avhandling går inn på nyordningen, og dens konsekvenser på henholdsvis Steigen og Hamar. Selv om våre undersøkelser er ulike både geografisk sett og

²² Yngve Flo 2015: s. 26.

²³ Hallvard Tjelmeland og Tromsø, *Fra byfolk og bona til tromsøværing : 1945-1996*, bd. 4, Tromsø 1996: s. 19 - 30.

ved hva som er vektlagt, finnes det likheter i kildegrunnet, for eksempel ved bruken av landssviksaker.

I samme kategori tematisk sett er Bjørnar Storeng Ones oppgave: *En god nordmann? Et utvalg NS-presters ideologi og praksis*. Hovedfokuset i hans avhandling er å se på NS-presters ideologiske og teologiske standpunkter, og i den forbindelse er aspekter med Nasjonal Samlings politikk tatt opp.²⁴

1.5. Periodisering

I denne avhandlingen vil jeg hovedsakelig ta for meg perioden fra 9. april 1940 til 8. mai 1945. Underveis vil det likevel være deler som omhandler tiden etter frigjøringen og Tromsø kommunes overgang fra NS-styre tilbake til demokratisk forvaltning. Oppgaven er inndelt i tre faser, der den siste er konklusjonen.

Første fase i oppgaven strekker seg fra 9. april 1940 til 1. januar 1941. Denne fasen starter med det tyske angrepet på Norge, etterfulgt av den politiske utviklingen som etter hvert førte til «Forordning om endring av kommunelovene av 10. juni 1938». Denne forordningen trådte i kraft 1. januar 1941.²⁵ Historisk bakgrunn med den politiske utviklingen i Norge fra 9. april, samt informasjon om NS som parti vil også fremstilles i denne delen.

I andre fase vil jeg ta for meg Tromsø kommune under NS-styre, fra og med kommunene på papiret var nyordnet 1. januar 1941. Det vil bli lagt størst vekt på denne fasen. Her vil aspekter ved Nasjonal Samlings påvirkning bli trukket fram, og en systematisk og kronologisk gjennomgang av ordførerne under NS-regimet fremstilles. Tromsø kommunes rådmann Lars Thøring beholdt sin stilling gjennom hele krigen og var derfor sentral i den daglige driften av kommunen. Han arbeidet tett med ordførerne, og vil som følge av dette bli omtalt i flere sammenhenger underveis i avhandlingen. Vedtaksprotokollene til det nye «bytinget» som erstattet det demokratiske valgte formannskapet er også viktige i denne fasen av oppgaven. Dette vil skisseres i form av både hvem som fattet vedtakene og diverse utskiftninger av ansatte rundt om i kommunen og diverse nemnder. Ganske umiddelbart etter frigjøringen nedsatte Tromsø kommune en granskningskomite for å kartlegge de økonomiske tapene for de siste fem årene. Jeg har tatt for meg denne rapporten i delkapittel 4.4. og opplysningene er videre referert til underveis der det har vært relevant, spesielt avslutningsvis i kapittel 7.

²⁴ Bjørnar Storeng Ones, *En god nordmann? Et utvalg NS-presters ideologi og praksis* 2016: s. 8.

²⁵ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 89 - 90.

1.6. Avhandlingens analytiske struktur og sentrale begreper

Tanken bak strukturen på oppgaven er å legge frem et overordnet perspektiv i kapitlene 2 og 3, som tar for seg henholdsvis Nasjonal Samling som parti, og den politiske utviklingen i Norge etter 9. april 1940. Empirien er plassert i kapittel 4-7, der jeg har startet med å gå nærmere inn på hvilken betydning nyordningens nasjonale bestemmelser fikk for Tromsø kommune. Det er i disse kapitlene analysen med tanke på problemstillingen vil starte. Ordførerens økte maktgrunnlag, Nasjonal Samlings iver etter å plassere partimedlemmer i den kommunale forvaltning, og diverse økonomiske aspekter ved NS-styre i Tromsø vil bli omtalt her. Kapitlene 5 og 6 er viet til Hirden og Den norske Legion, samt Frontkjemperkontoret. Her er en redegjørelse av disse satt i sammenheng med kildene fra mine egne undersøkelser, som blant annet inkluderer en omtale av hirdmedlem Per Krane Wilsgård fra Tromsø. Avslutningsvis har jeg foretatt en grundig analyse av Tromsø kommunes NS-ordførere, med landssviksakene som det sentrale kildegrunnlag. Avhandlingens hovedfunn befinner seg i alle empirikapitlene, og da spesielt i drøftingen om ordførerne.

Sentrale begreper:

Førerprinsippet: Fører og ansvarsprinsippet viser til det ledende styringsprinsipp som NS ville innføre på alle nivåer under okkupasjonen. Dette innebar at enhver autoritet i et hierarki skulle utledes av autoriteten over. I stedet for å bli valgt nedefra, skulle lederen utpekes av lederen på høyere nivå, og stå til ansvar for han. Alle organisasjoner og institusjoner NS nyordnet etter september 1940 fikk normalt sett en klausul i lovene sine. Denne loven sa at med mindre det ble protokollført at representantene var uenig med føreren, ble de ansett som enige med han. Dette var tilfelle for såkalte *formenn* som arbeidet sammen med ordførerne etter at nyordningen trådte i kraft.²⁶

Kollaborasjon: I utgangspunktet betyr dette begrepet bare samarbeid, med positiv valør. I forbindelse med andre verdenskrig får det derimot en nedsettende karakter. Dette på grunn av at det blir brukt om samarbeid med okkupasjonsmakten og deres allierte, som for eksempel Nasjonal Samling. Det er problematisk å sette en grense for hva som var kollaborasjon og ikke. En måte er å definere de som sympatiserte med tyskerne og åpenlyst ønsket å samarbeide med dem som kollaboratører. Noen vil tillegge begrepet i en bredere betydning, men da oppstår det imidlertid raskt problemer. Det var en del samarbeid med okkupasjonsmakten som opplevdes som både nødvendig og legitim, og som virket til fordel for alle. I denne avhandlingen vil

²⁶ Hans Fredrik Dahl og Eirin Hagen, *Norsk krigsleksikon 1940-45*, Oslo 1995: s. 129 og 130.

begrepet bli brukt til å drøfte i hvilken grad aktuelle personer samarbeidet med tyskerne på grunn av ideologisk overbevisning og/eller personlig vinning.²⁷

Nyordning: Dette var Nasjonal Samlings fellesbegrep på den revolusjonære endring av samfunnet og myndighetsutøvelse som var partiets målsetting etter Josef Terbovens tale 25. september 1940. Av motstanderne ble dette kalt *nazifisering*. Hva dette innebar vil bli videre forklart underveis i avhandlingen.²⁸

²⁷ Hans Fredrik Dahl m.fl. 1995: s. 218.

²⁸ Hans Fredrik Dahl m.fl. 1995: s. 311.

Kapittel 2: Nasjonal Samling

I dette kapitlet vil jeg i korte trekk ta for meg dannelsen av NS, samt gi en nærmere redegjørelse for begrepet «Fascisme». Det siste er for å kartlegge i hvilken grad partiet var påvirket av ideologien som utbredte seg i store deler av Europa i mellomkrigstiden.

2.1. Stiftelsen av NS

Partiet ble stiftet av Vidkun Quisling våren 1933, og kunngjørelsen falt på selveste 17. mai samme år. Quisling var kjent som Fridtjof Nansens medhjelper under hungersnødakksjonen i Ukraina i 1929, noe som ga han en viss respekt i Norges konservative kretser. Den fremtidige NS-lederen ble utnevnt som forsvarsminister i 1931, og gjorde seg særdeles bemerket da han våren 1932 tok et alvorlig oppgjør med Arbeiderpartiet. Fra Stortingets talerstol anklaget han Norges mektigste parti for høyforræderi og revolusjonsplaner. Han var naturlig nok foraktet av hele arbeiderbevegelsen, men blant samfunnets pilarer på ytterste høyre fløy var det store forventninger til hva han kunne oppnå. Det viste seg snart at optimismen ble til skuffelse, da stortingsvalget høsten 1933 ble en fiasko for partiet. Med bare 2,2 % av stemmene ble håpet om et endelig gjennombrudd i norsk politikk knust. De påfølgende valgene i 1934, 1936 og 1937 bekreftet tendensen, og ble et bilde på fascismens tilbakegang i landet. I tillegg til å ikke være representert på Stortinget spilte partiet en minimal rolle på det lokalpolitiske planet, med unntak av Stavanger og et fåtall andre kommuner. NS kunne med andre ord blitt husket som en nærmest ubetydelig parentes i norsk mellomkrigshistorie. Historien ble dog en ganske annen, da partiet gikk inn som Hitlers redskap i det okkuperte Norge.²⁹

2.2. Nasjonal Samling og fascisme

Når det gjelder NS og begrepet «fascisme» vil det være fruktbart med en nærmere forklaring. I den moderne forskningen om fascismen oppfattes det mer eller mindre som et felleseuropeisk begrep. Ideologien hadde ulik utbredelse og utforming i de forskjellige europeiske landene under mellomkrigstiden. De aller fleste hadde på et tidspunkt en eller annen form for fascistisk bevegelse, men det var kun Italia og Tyskland som fullt ut ble fascistiske stater. Bevegelsene var dog ikke identiske rundt om i Europa. Fascismen blir på denne måten en fellesbetegnelse som inneholder flere variasjoner i ideologi og struktur. Den tyske fascismen kjennetegnes ved sitt fanatiske driv og ensartede diktatur, samt Hitlers personlige særpreget og antisemittismen.

²⁹ Hans Olaf Brevig og Ivo de Figueiredo, *Den norske fascismen : Nasjonal samling 1933-1940, En Pax-bok*, Oslo 2002: s. 9.

Italias versjon av fascismen var egentlig mer autoritær enn totalitær, og dessuten mer sammensatt enn den tyske. England, Frankrike, Belgia m.fl. hadde sterkest bånd til den italienske fascismen. På den andre siden var nazismen det klareste forbildet i Skandinavia, Nederland, Baltikum og Ungarn.

Fascismens mål var å etablere en ny autoritær eller totalitær stat. Denne staten skulle baseres på en samfunnsideologi der nasjonal integrering av alle klasser stod sentralt. Nasjonen skulle videre styres av én person, begrunnet med en form for førerideologi. Idealet om en offensiv utenrikspolitikk var også gjennomgående. Den særegne stilen og forhold til organisering var også et kjennetegn. Møter, symboler og politisk koreografi hadde alle en estetisk struktur, med vekt på romantiske og mytiske aspekter. For Nasjonal Samlings del kom dette til uttrykk ved en fasinasjon for det norrøne. Militariseringen av politikken og partiorganisasjonen falt også under disse aspektene. Alle fascistiske partier ville også uavhengig av det som var tilfellet se på seg selv som en *massebevegelse*. Troen på at historien arbeidet for bevegelsen var på denne måten viktigere enn massenes faktiske tilslutning. Sammen med dyrkingen av ungdommen må maskuline verdier og voldsbruk også fremheves som gjennomgående trekk ved den europeiske fascismen. Ifølge forfatter Hans Olaf Brevig kan NS på alle disse punktene identifiseres med fascismen. Et mulig unntak var voldsbruk, da partiets Hirdgutter for det meste anvendte vold for å forsvare seg mot demonstranter på NS-møter.³⁰ Det siste finnes det ulike syn på, og er videre drøftet i kapittel 5. Her vil jeg ta for meg Hirdden som organisasjon og dens betydning i Tromsø.

2.3. Særorganisasjoner

Nesten umiddelbart etter stiftelsen begynte partiet å dele seg opp i særorganisasjoner. Kvinneorganisasjonen (NSK), som var svært aktiv, ble opprettet, og ikke lenge etter ble Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF) også etablert. I NSUF samlet partiet alle under 23 år, det vil si alle som ikke hadde stemmerett på den tiden. På noen av de største plassene i Norge ble det også etablert guttelag for de under 16 år, samt spesielle jentelag. Som førkrigsorganisasjon var NSUF på sitt største i 1936, og hadde da mellom seksti og sytti ungdomslag med over tre tusen medlemmer. Etter dette ble medlemstallet redusert, men fra 1938 og utover var det klar vekst igjen. Etter 1940 forandret NSUF seg drastisk, og utover sommeren hadde organisasjonen vokst med flere tusen medlemmer. Det ble videre bestemt at kun barn mellom ti og atten år skulle være medlemmer, og i september ble alle som var eldre overført til partiet. Dette betød

³⁰ Hans Olaf Brevig m.fl. 2002: s. 11 - 12.

at det hvert år måtte overføres en hel aldersklasse, men til tross for dette lå NSUFs medlemstall som regel på rundt 6000. Organisasjonen hadde, slik som NS, fylkes, krets og kommuneoppdeling. Hirten var en annen NS-særorganisasjon som etter hvert vokste frem, mer om dette er framstilt i kapittel 5. Etter at NS startet samarbeidet med okkupasjonsmakten i 1940, ble det utover sensommeren og høsten også en del forandringer av organisatorisk art. I dette tilfellet kastet ikke partiet bort tiden, og i 500 av Norges 745 kommuner ble det bygd opp partilag. Samtidig ble det etablert kontorer i alle fylker og i de fleste kretsorganisasjoner. Videre etablerte partiet flere organisasjoner, slik som Norsk bondesamband for bøndene, en gruppe de anså som spesielt viktige. NS hjelpeorganisasjon ble også opprettet, og tok sikte på å hjelpe alle i nød, ikke bare NS-medlemmer. Kontrollstasjoner for mor og barn ble drevet av NS Kvinneorganisasjon, og etter eget initiativ dannet de også en hel del matstellstasjoner. Her kunne folk få råd om hvordan de små matressursene som følge av okkupasjonen kunne utnyttes på best mulig måte. Hjelpesystemer med undervisning i omsyng og reparasjon av tekstiler var også tilgjengelige.³¹

2.4. Oppsummering

De andre partiene, sosialister så vel som mange av de borgerlige, var ikke i tvil om at NS representerte fascismen, mer konkret den tyske utgaven. På den andre siden ville medlemmene ikke vedkjenne seg at de hørte til et nazistisk parti. I deres øyne var NS en selvstendig bevegelse som hadde oppstått på eget grunnlag uten inspirasjon fra utlandet. Brevig konkluderer med at NS var et uttrykk for norsk fascisme som gradvis fløt over i retning nasjonalsosialismen.³² Med dette lå det til grunn en tanke om at den «nordiske rase» var overlegen. I tillegg var partiet fra 1935 av gjennomsyret av antisemittisk tankegodt, og i enda større grad etter 1938. Tidens misnøye med demokratiet og parlamentarismen var også et betydelig kjennetegn ved NS.³³ Etter stiftelsen etablerte partiet en hel del særorganisasjoner, som i de fleste tilfeller vokste i omfang etter 1940. I denne avhandlingen er det viet et eget kapittel til Hirten, og NSUF er videre omtalt i forbindelse med en av Tromsø kommunes ordførere.

³¹ Randi Bratteli, Guri Hjeltnes, Tore Pryser og Håkon Randal, *Nasjonal Samlings organisasjon i Norge 1940 - 1945*, <http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/5-NSORGANI.PDF?PHPSESSID=2a891b321d9080543f12ad1eec94018c> [lest/sitert 02.04.17].

³² Hans Olaf Brevig m.fl. 2002: s. 11.

³³ Store Norske Leksikon, Kjetil Simonsen, *Nasjonal Samling, 2017*, https://snl.no/Nasjonal_Samling [lest/sitert 28.04.17].

Kapittel 3: Den politiske utviklingen i Norge fra 9. april 1940

I dette kapitlet skal jeg i grove trekk skissere den politiske utviklingen i Norge og Nasjonal Samlings rolle i henhold til første fase av oppgaven, som strekker seg fra 9. april 1940 til 1. januar 1941. Jeg vil starte med et overordnet perspektiv og kontekst på nasjonalt nivå, for å vise utviklingen ovenfra og ned. Personer sentrale for denne utviklingen, som Vidkun Quisling, Josef Terboven, og Albert Viljam Hagelin, vil også bli omtalt.

Tyskernes planer for okkupasjonen av Norge endret seg i takt med utfordringene de stod opp mot. Det ble etter hvert klart at Hitlers planer om en dansk løsning, med et visst samarbeid med Konge og regjering slo feil. Allerede fra første dag fulgte en begivenhetsrik politisk utvikling med Vidkun Quislings statskupp, etterfulgt av Administrasjonsråd, riksrådsforhandlinger og til slutt nyordning. Som vi skal se fikk dette store konsekvenser for landets kommuner. Midt opp i dette stod NS og partiets ambisjoner om et nytt Norge.

3.1. Statskupp

På kvelden den 9. april annonserte Vidkun Quisling over NRK-radio at han hadde dannet en NS-regjering med seg selv som statsminister. Dette kom som en overraskelse for de fleste, inkludert deler av hans eget parti.³⁴ Ved en eventuell tysk invasjon av Norge, hadde Quisling stilt seg til disposisjon for Hitler allerede i desember 1939. Dette var med på å rette Hitlers oppmerksomhet mot landet, men Quisling var likevel ikke informert om det som skulle skje 9. april.³⁵ Hitler hadde i utgangspunktet håpet på en ordning med Kongen og den sittende norske regjeringen, i alle fall i den første fasen.³⁶ Kong Haakon og regjeringen Nygaardsvold motsatte seg imidlertid de tyske kravene, og Quisling utnyttet situasjonen til sin fordel.³⁷ Forsøket førte likevel ikke fram. Lite støtte i befolkningen, samt at tyskerne ikke så seg tjent med Quisling som statsminister gjorde at de fikk han til å tre tilbake. NS skulle likevel spille en rolle de neste fem årene. Sommeren 1940 gikk de inn i et partnerskap med tyskerne som skulle vare helt til mai 1945. Da okkupasjonsmakten skulle bygge opp et politisk styre i Norge fikk NS, som vi skal se, sjansen til å fremme sine politiske og ideologiske synspunkter.³⁸

³⁴ Ole Kristian Grimnes, Magne Skodvin, Else Wiker Gullvåg og Ole Kristian Grimnes, *Overfall*, bd. 1, Oslo 1984: s. 113.

³⁵ Even Lange, Knut Helle, Knut Kjeldstadli, Even Lange og Sølvi Sogner, *Samling om felles mål : 1935-1970*, bd. B. 11, Oslo 2005.

³⁶ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 113.

³⁷ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 112.

³⁸ Even Lange m.fl. 2005: s. 78-79.

3.2. Administrasjonsrådet

Etter at Hitler begynte å tvile på at Quisling og hans «regjering» var veien å gå, ble resultatet et administrasjonsråd opprettet av Høyesterett 15. april. Dette rådet var aktivt fra 15. april til 25. september 1940. Anordningen var et norsk styringsorgan innenfor det tyskerne tillot, og hadde tillitt hos de fleste nordmenn.³⁹ Dette var ikke en regjering, men etter hvert fikk det likevel virkefelt over hele Norge. Rådet bestod av norske embetsmenn og andre fagfolk, og skulle ha ansvaret for forvaltningen i de okkuperte områdene. Det var viktig for både tyskerne og nordmennene at de økonomiske hjulene ble holdt i gang. Etter okkupasjonen var et faktum, skulle administrasjonsrådet bidra til at omstillingen gikk så smertefritt som mulig.⁴⁰ Hitler hadde imidlertid blitt fortalt av sine medarbeidere at administrasjonsrådet var en form for regjering, som til slutt hadde mulighet til å bli godtatt av den norske Kongen. Det ble snart klart at det ikke var et slikt organ, og Hitler tok affære.⁴¹

3.3. Josef Terboven og riksrådsforhandlingene

18. april 1940 hadde Hitler tilkalt Josef Terboven, en gammel partikjemper fra nazistenes rekker. Terboven hadde erfaring, som da også trolig var nødvendig for å komme så høyt opp på rangstigen i Norge som han gjorde. Som 17-åring meldte han seg frivillig til det militære, og gjorde fra 1915 tjeneste både i feltartilleriet og flyvåpenet. Ved første verdenskrigs slutt var han 20 år, og hadde mottatt Jernkorset av begge klasser for sin innsats. Etter krigen studerte han blant annet rettsvitenskap og emner innen økonomi og handel. Et par år senere måtte han imidlertid avbryte studiene. Grunnen antas å være farens død vinteren 1920, i tillegg til dårlig personlig økonomi som fulgte i ettertid. Tyskland var på dette tidspunkt midt i en økonomisk krise. De familiene som hadde små formuer å støtte seg på, fikk den redusert til nesten ingenting som følge av inflasjon. Dette var også tilfellet for den fremtidige Reichskommissarens familie. Terboven utdannet seg til tross for dette til bankmann og begynte å arbeide. Gleden var imidlertid kortvarig, og han ble sagt opp bare fire måneder senere. I 1925 var han 27 år gammel og hadde allerede opplevd tre nederlag siden krigens slutt i 1918: Bitterheten over den tapte krigen og oppfatningen av at politikerne hadde sviktet Tyskland, familiens tapte formue, og til slutt arbeidsløshet.

³⁹ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 237.

⁴⁰ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 187-189.

⁴¹ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 195.

Terboven meldte seg inn i Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti (NSDAP) i 1923, og var en del av det såkalte «ølhallkuppet» i München november samme år. I 1925 begynte han å bli særdeles aktiv i partiet, både som propagandist og SA-mann. Han grunnla NSDAP i Essen, og ble både stedsgruppeleder og leder for partiets paramilitære fløy SA i den tyske byen. Terboven fortsatte å jobbe seg oppover, og sommeren 1928 ble han utnevnt til «Gauleiter» i Essen.⁴² En «Gauleiter» kan sammenlignes med en «fylkesfører», og var NSDAPs øverste leder innenfor en region. Oversettelsen treffer imidlertid ikke helt. Ifølge historiker Berit Nøkleby var hovedoppgavene til en Gauleiter muntlig og skriftlig partiagitasjon, oppbygging av partiet, samt anskaffelse av penger og medlemmer. Videre var vedkommende ansvarlig for at «samtlige politiske, kulturelle og økonomiske livsytringer formet seg etter de nasjonalsosialistiske grunnsetningene». Med andre ord var det Terbovens oppgave å oppdra folket i Essen til å bli nazister.⁴³ Terboven var på dette tidspunktet 30 år og hadde kun Hitler og partiets riksledere over seg i rang. I Norge hadde Hitler mistet troen på det tradisjonelle diplomatiet, og Terboven var den som skulle rydde opp.⁴⁴ Nordmenn skulle nå stifte bekjentskap med mannen som endte med å ha den sivile og politimessige makten i landet helt frem til 7. mai 1945.⁴⁵ Han fikk tittelen «Reichskommissar», og med det fulgte en nærmest diktatorisk fullmakt i sivile saker. Til sin disposisjon fikk Terboven nærmere 700 medarbeidere fordelt over en rekke norske byer. Disse skulle ta seg av ulike oppgaver av økonomisk og administrativ art.⁴⁶

Terboven ville i utgangspunktet ha en videreføring av norske sivile myndigheter og tradisjonelle organer, slik som Høyesterett og Stortinget. Planen var å opprette et eget riksråd, som skulle fungere som regjering og overta Kongens funksjoner. Dette rådet skulle oppnevnes av Stortinget og formelt sett være i samsvar med Grunnloven. Videre var hensikten å la NS styre det innenfra. Terboven fikk det nesten som han ville. Stortingets presidentskap godtok å avsette Kongen og regjeringen Nygaardsvold, men etter tre og en halv måned strandet forhandlingene ved tyskernes krav om et råd med NS flertall.⁴⁷

3.4. Nyordning

Den 25. september 1940 holdt Terboven den tidligere nevnte radiotalen, der han annonserte at alle politiske parti unntatt NS var oppløst. Han presiserte videre at den eneste veien til frihet og

⁴² Berit Nøkleby, *Josef Terboven : Hitlers mann i Norge*, Oslo 1992: 29 - 31.

⁴³ Berit Nøkleby 1992: s.36.

⁴⁴ Berit Nøkleby 1992: s. 29 - 31.

⁴⁵ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 195.

⁴⁶ Even Lange m.fl. 2005: s. 79.

⁴⁷ Even Lange m.fl. 2005: s. 79.

selvstendighet for nordmennene gikk over det nye statspartiet. Med andre ord fikk Quisling det slik han ville fra begynnelsen. NS fikk med denne radiotalen offisiell status som tyskernes samarbeidspartner, og skulle fra nå av være det statsbærende partiet i Norge. I realiteten lå likevel all makt hos Terboven, og de konstituerte statsråder fikk myndighet til å endre, oppheve og «skape ny rett» gjennom det tyske Reichskommissariat. Talen 25. september kom som en konsekvens av brudd i riksrådsforhandlingene, og Terboven gikk nå for en autoritær politisk nyordning. I den samme talen ble det annonsert at Konge og regjering var avsatt, og Stortinget oppløst.⁴⁸ NS skaffet seg på denne måten kontroll over forvaltningen, rettsvesenet og nærings- og yrkeslivets organisasjoner. Dette prosjektet er kjent som *nyordningen*.⁴⁹ Norge var nå en ettpartistat under ledelse av det tyske Reichskommissariat med Josef Terboven som øverste sivile myndighet.

3.5. De konstituerte statsråder

Ni av de 13 konstituerte statsrådene var medlemmer av NS, og en av deres hovedoppgaver var å drøfte spørsmål knyttet til den politiske nyordningen i Norge. Quisling var ikke inkludert i det gode selskap, men fikk via sin posisjon som leder av partiet en uformell måte å påvirke samfunnet i retning av det han mente var den rette vei for det norske folk: Frihet via Nasjonal Samling. Han hadde likevel ingen formell makt. Da Administrasjonsrådet ble oppløst 26. september, ble departementene overlevert til de nye statsrådene. De hadde verken en sjef eller statsminister over seg, og styrte i realiteten hvert sitt departement for Terboven.⁵⁰

Den første virkningen av nyordningen var at det ble fritt frem for NS. Quisling kastet ikke bort tiden, og allerede 26. september holdt han tale om «Det nye Norge» i hovedstaden. I ren nazistil dret hirdmusikken på under arrangementet.⁵¹ Etter som tiden gikk ble partiet på mange måter en brysom forbundsfelle for det tyske regimet under okkupasjonen.⁵² Når det er sagt, var det ikke bare ulemper for tyskerne ved partiets innflytelse på det norske samfunnet. Grunnen var at folk hadde vanskelig for å skille NS-politikk fra okkupasjonsmaktens politikk. Terboven var på

⁴⁸ Even Lange m.fl. 2005: s. 79.

⁴⁹ Ørnulf Wikstrand Andresen og Tromsø Universitetet i, *Hvordan styrte Nasjonal samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*, 2007.

⁵⁰ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 46 - 47. .

⁵¹ Berit Nøkleby m.fl. 1985. s. 50 – 51.

⁵² Even Lange m.fl. 2005: s. 79.

ingen måte en tilhenger av Quisling,⁵³ og at han og NS iblant fikk skylden for upopulære tiltak passet den tyske Reichskommissaren godt.⁵⁴

3.6. Kommuneforvaltningen

Før tyskerne gjorde sitt inntog i Norge var det i utgangspunktet planlagt et kommunevalg høsten 1940. Etter at NS ble eneste lovlige parti 25. september, ble det imidlertid klart at det ikke ville bli noe av. Høsten 1940 hadde likevel de folkevalgte organer fortsatt kontroll over lokalforvaltningen, men med Terbovens «Verordnung» av 4. oktober ble åpningen av angrepet på det lokale selvstyre en realitet. I det selvstendige Norge, før nyordningen var et tema, ble ordførerne i kommunene valgt av By- og herredstyrer. Kommuneadministrasjonen i bykommunene ble ledet av rådmenn, mens fylkesmenn var øverste administrative ledere for fylkene. Terbovens forordning endret på dette, og fra nå av var det Albert Viljam Hagelin og Innenriksdepartementet som stod i spissen for kommuneforvaltningen.⁵⁵ Departementet var nyopprettet av NS-regimet, og en rekke partimedlemmer ble innsatt.

Hagelin var en viktig støttespiller for Quisling de første okkupasjonsårene.⁵⁶ Han vokste opp i Bergen, men flyttet allerede som 19-åring til Tyskland for å utdanne seg til arkitekt. Før 1940 var han bare på korte besøk i Norge. Under første verdenskrig spekulerte han i aksjer og etter krigens slutt var han kaffegrosserer, samtidig som han drev med hotell og kunsthandel. Han var gift to ganger, og begge kvinnene var godt bemidlet. Han kom tilbake til Norge som en velstående mann over nyttår i 1940. Til tross for denne informasjonen er det lite man vet om Hagelin før 9. april 1940. Han skal ha meldt seg inn i NS i 1936 etter å ha møtt Quisling for første gang. Det er stor sannsynlighet for at det var kontakt mellom dem etter dette. Denne antakelsen er trolig forankret i Hagelins forsøk på å skaffe midler til NS fra øverste hold i NSDAP våren 1939. Forsøket førte ikke fram, men var likevel ikke forgjeves. I prosessen skaffet han seg kontakter i det tyske partiet som storadmiral Erich Raeder og sjefsideoolog Alfred Rosenberg. I desember 1939 presenterte han dem for Quisling, og de to tyske partifellene var sterkt delaktig i at NS-lederens møte med Hitler samme måned ble en realitet. Hagelin var tilstede under møtet, og med sine tyskkunnskaper fungerte han som tolk mellom Hitler og Quisling.

⁵³ Berit Nøkleby m.fl. 1985. s. 32.

⁵⁴ Berit Nøkleby m.fl. 1985. s. 53.

⁵⁵ Berit Nøkleby m.fl. 1985. s. 84 – 85.

⁵⁶ Øystein Sørensen, *Solkors og solidaritet : høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930 - 1945*, Oslo 1991: s. 159.

Ifølge historiker og forfatter Nina Drolsum Kroglund, gikk Hagelin trolig enda lenger enn Quisling i antydningen om en NS-maktøvertakelse i Norge. Den framtidige Innenriksministeren anså England som den største trusselen mot norsk nøytralitet. Planen hans var å tilby Hitler støttepunkter langs norskekysten for å hindre England fofeste i landet. For å oppnå dette mente Hagelin at veien gikk gjennom en politisk omveltning i Norge, med NS som hovedaktør. Et av målene med dette tilbudet var å oppnå økonomisk støtte fra Tyskland til sitt eget parti. Til tross for at få hadde hørt om Hagelin før 9. april, framstod han nå i flere tilfeller som Quislings stedfortreder. I september 1940 ble han utnevnt til kommissarisk statsråd for Innenriksdepartementet, og som vi skal se var han en sentral mann for nyordningen. Han tok raskt og med stor energi på seg departementets oppgaver, som om mye bestod av å nyordne kommuner, statsforvaltning og organisasjoner i regi av NS-regimet.⁵⁷ Statspartiet satte nå i gang en rekke forordninger som skulle reorganisere kommuneforvaltningen. Rådmennene, som tidligere stod til rette for kommunestyrene, skulle nå stå ansvarlig overfor Innenriksdepartementet. Fylkesmannen ble i samme forordning (8.oktober) knyttet nærmere staten enn tidligere. Departementet stoppet ikke med det, og strammet grepet ytterligere. Konsekvensene for rådmenn i kommunene ble at de kunne bli ansatt, oppsagt og suspendert hvis Hagelin og Innenriksdepartementet fant det for godt. De kunne også bestemme rådmennenes lønn og arbeidsområder.⁵⁸ Et av de største problemene til NS i denne sammenhengen var at de var et lite parti, til tross for at medlemstallet steg kraftig høsten 1941. Ifølge historiker Øystein Sørensen, var det ca. 50-60 000 medlemmer innom partiet i løpet av hele okkupasjonstiden.⁵⁹ For å fylle alle offentlige stillinger med partimedlemmer, ville det vært nødvendig med et politisk parti med mange aktive medlemmer. Dette var ikke tilfellet ved nyordningens ferdigstilling i 1941. Ambisjonen var å ta over all makt så raskt som mulig, men inntil videre beholdt mange av de ansatte fra før 9. april sine stillinger. Dette var ikke et godhjertet trekk, men en nødvendighet for at ikke hele systemet skulle bryte sammen. Planen var likevel å oppnå total kontroll med partimedlemmer i alle stillinger.

De folkevalgte kommuneansattes mandatperiode gikk ut 31. desember 1940. Det hastet for Hagelin å få den endelige kommuneforordningen ferdig, og han gjorde det klart at en forlengelse var utelukket. I oktober 1940 tok Innenriksdepartementet gjennom en rekke forordninger kontroll over hele den kommunale revisjon, de øvrige kommunale tjenestemenn og tillitsvalgte. Fra nå av kunne de gi forskrifter om ansettelse og oppsigelse, og i tillegg

⁵⁷ Nina Drolsum Kroglund, *Hitlers norske hjelpere*, Oslo 2010: s. 204 - 206. .

⁵⁸ Berit Nøkleby m.fl. 1985.

⁵⁹ Øystein Sørensen 1991: s. 102.

oppnevne personer til stillinger slik de fant det for godt. Departementet fikk også sterkere kontroll over ordførerne, ettersom de samtidig ga seg selv retten til å gi dem «tjenesteinstrukser». Alt dette ble iverksatt «uten omsyn til bestemmelser i nevnte lover og også uten omsyn til bestemmelser i andre lover».⁶⁰ NS fikk som følge av en rekke forordninger i denne perioden større kontroll over fylkene og kommunene, men i realiteten var ikke lokalstyret nyordnet på dette tidspunktet. I desember 1940 hadde Innenriksdepartementets kommunalavdeling fortsatt ingen plan for hva som skulle skje når de sittende kommunestyrenes mandatperiode gikk ut. De så sannsynligvis at den endelige forordningen ikke lot seg gjøre på så kort tid, men Hagelin lot seg ikke affisere. «Førerprinsippet» skulle innføres i det norske lokalstyre. Dette ville i praksis gi ordførerne samme myndighet som kommunestyre og formannskap hadde hatt tidligere. Det begynte dog å haste for Hagelin, og 10. desember mottok fylkesmennene et rundskriv med instruks i påvente av at forordningen skulle bli ferdig. Hensikten med dette rundskrivet var flere. Det ville i nærmeste fremtid bli gitt nye regler om styret i kommunene, så verken ordførere, varaordførere, styrer eller råd skulle velges. Før det kom nye bestemmelser skulle fungerende ordfører og varaordfører bli sittende i sine stillinger. Nyordningen var ikke ferdigstilt, men de hadde likevel kommet stykke på vei. Et fortrolig rundskriv med hovedlinjene i den nye kommunalordningen ble samtidig sendt til fylkesmennene. Der fikk de beskjed om å legge frem forslag på ordførere og varaordførere, to kandidater til hvert verv. NS skulle samtidig rådføres om passende personer til stillingene.⁶¹ Dette var trolig fordi de ikke nødvendigvis hadde partimedlemmer til å besette stillingene, men likevel ville gjøre det beste ut av det, sett med NS og Hagelins øyne. Senere i avhandlingen vil jeg vise hvordan dette gikk til for Tromsø kommunes vedkommende.

Det var flere som fikk uttale seg om den endelige kommunale nyordning. Reichskommissariatet hadde eksperter på området, ettersom en tilsvarende ordning var innført i Tyskland etter Hitlers maktovertakelse. Partimedlemmer fra NS hadde også en viss innflytelse. Terboven hadde som vanlig siste ordet, men var bekymret angående overgangsfasen. For å få det til å gå så smertefritt som mulig bestemte han at fylkesmannen skulle konstituere ledere for kommuner der skiftet ennå ikke var ferdigstilt. Hensikten med dette var å skifte gammelt og nytt styre raskest mulig.⁶² Den 1. januar 1941 trådte nyordningen i kraft over Norges kommuner. Hovedaktørene Nasjonal Samling, Reichskommissariatet og Innenriksdepartementet stod for flere endringer av det

⁶⁰ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 86.

⁶¹ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 86 - 87.

⁶² Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 87.

kommunale virke, men som vi skal se var utfordringene likevel mange for Norges eneste lovlige parti.

3.7. Nasjonal Samlings utfordringer og systemskiftet i praksis

Som tidligere nevnt hadde ikke NS nok partifolk til å besette alle kommunale verv og stillinger de hadde skaffet seg gjennom nyordningen. Til tross for at medlemstallet steg fra ca. 4000 medlemmer i august 1940 til ca. 25 000 ved årsskifte 1940/41, var det likevel tilnærmet umulig å få besatt alle de viktigste kommunale poster i Norge. I den gamle kommuneordningen måtte i tillegg personer som skulle motta et tillitsverv ha vært bosatt i kommunen en viss tid. Utnevnelser av NS-medlemmer i en kommune fra andre deler i landet oppfylte ikke dette kravet, og partiet selv ville ikke uten videre bryte prinsippet. Dette ville sannsynligvis ikke blitt godt mottatt av befolkningen, og NS hadde tidlig mistanke om at det ville bli et problem. Formenn og rådgivere ville ifølge historiker Berit Nøkleby alene kreve rundt 10 000 personer på landsbasis. Dette var mildt sagt vanskelig med tanke på totalt antall medlemmer. I tillegg til kravet om botid, burde jo ordførere, rådmenn osv. være kvalifisert til jobben hvis nyordningen skulle ha noe for seg. På dette tidspunktet krevde Terbovens nye Norge 747 ordførere, men da det i noen kommuner ikke var et eneste akseptabelt NS-medlem, ble dette en stor utfordring. Partiet visste likevel råd, da de alternativt kunne la samme ordfører styre flere kommuner. Dette ble gjort enklere med at ingen uten videre kunne nekte å bli oppnevnt som verken ordfører eller formann.⁶³

Systemskiftet ble innført både på forskjellig vis og grad rundt om i landet. Det mest profilerte tilfellet er nok Oslos ordfører Einar Gerhardsen. Av åpenbare grunner, som at han var regjeringstro og arbeiderpartipolitiker, ville tyskerne kvitte seg med han. En måned før Terbovens tale ble han avsatt, og året etter ble han arrestert og etter hvert sendt til fangeleiren Grini i Oslo-området. Trondheim på sin side fikk NS-ordfører allerede 31. oktober 1940, altså før nyordningen var ferdigstilt 1. januar 1941.⁶⁴ Fylkesmenn og ordførere var i en ekstremt vanskelig situasjon. De som ikke ville stille seg bak nyordningen hadde ingen videre instruksjoner på for hvordan de skulle opptre. Det var trolig frykt om både avsettelse og arrestasjon. At folk som ikke var tro mot «Det nye Norge» fortsatte i sine stillinger, var i mange tilfeller med på å bremse NS og tyskernes ambisjoner. Mange fylkesmenn var imot tyskerne, og gjorde sitt ytterste for å beholde de gamle ordførerne. Hvis det ikke lot seg gjøre, var det nest beste å få

⁶³ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 91.

⁶⁴ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 91 - 93.

inn en ny som ikke var NS-medlem. Nøkleby viser til tall Undersøkelseskommissjonen la frem etter krigen. Disse er ikke helt sikre, men vi kan likevel danne et bilde over situasjonen: Av Norges 747 ordførere ble omtrent 370 av dem sittende, og på tidspunktet av undersøkelsen ble ca 280 regnet som NS-medlemmer. Disse bestod av hovedsakelig nyutnevnte ordførere, men også noen gamle meldte seg inn. Konklusjonen blir derfor at en tredjedel av Norges ordførere var partimedlemmer våren 1941. Tre år senere hadde antall medlemmer økt, og prosentandelen var på ca 82.⁶⁵

Nyordningen av kommunene har blitt kalt en lett, men på samme tid en papirseier for Quisling og NS. Likevel ble mange fylkesmenn med tiden byttet ut med partimedlemmer, og makthierarkiet ble tydelig. Som enda en konsekvens ble NS-fylkesførerne sterkt tilknyttet staten. Til tross for ordførernes økte maktgrunnlag, hadde de dem under nøye oppsikt og kunne blande seg inn i saker som i utgangspunktet var av kommunale anliggende. I neste omgang kom Innenriksdepartementet, som krevde å få redegjort for de viktigste avgjørelsene. For eksempel måtte kommunebudsjetter legges fram før de ble vedtatt. Fant departementet ut at noe var utilfredsstillende, måtte ordførerne skrive det om etter instruksjoner ovenfra.⁶⁶ Terboven, Innenriksdepartementet, fylkesførerne og ordførerne var nå i denne rekkefølgen på mange måter makteliten i Tyskland og Nasjonal Samlings Norge.

3.8. Oppsummering

Hitlers mål var å holde hjulene i gang i Norge både politisk og økonomisk, men allerede 9. april kom det uventede statskuppet i regi av Quisling. Dette ble gjort uten tyskernes viten, og NS-føreren ble etter hvert skjøvet ut fra sin statsministerpost. Det mislykkede kuppet ble etterfulgt av Administrasjonsrådet. Dette ga en indikasjon på hva som var nasjonalt akseptabelt med tanke på samarbeid med okkupasjonsmakten, og både de norske partiene og de store organisasjonene stilte seg bak rådet. Det skulle imidlertid ikke vare. Administrasjonsrådet var ikke villige til å bli en konkurrent til regjeringen, noe som var stikk i strid med Hitlers ønske. Rådet ble avløst av Terbovens konstituerte statsråder, der NS medlemmer var godt representert.⁶⁷ Norge ble styrt gjennom et Reichskommissariat helt til krigens slutt,⁶⁸ og med Terbovens tale 25. september 1940 var planene om en legal løsning, sett med tyske øyne, slutt. Norge skulle nyordnes, og veien gikk gjennom Quislings NS. Nyordningen nådde etter hvert frem til landets kommuner,

⁶⁵ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 95.

⁶⁶ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 96.

⁶⁷ Ole Kristian Grimnes m.fl. 1984: s. 188.

⁶⁸ Even Lange m.fl. 2005: s. 79.

og 21. desember 1940 kom «Forordning om endring av kommunelovene av 10. juni 1938». Denne trådte i kraft 1. januar 1941.⁶⁹

⁶⁹ Berit Nøkleby m.fl. 1985: s. 89 - 90. .

Kapittel 4: Tromsø og nyordningen

Det følgende kapitlet tar sikte på å vise hvordan NS og Innenriksdepartementets bestemmelser fikk følger for Tromsø kommune. Dette vil jeg vise i form av lokal styreform og prosesser angående ansettelse og oppnevninger i det kommunale virke. Jeg vil i tillegg trekke frem noen av de økonomiske konsekvensene som følge av den kommunale forvaltningen under okkupasjonen. De mange rundskrivene med bestemmelser fra Hagelin og Innenriksdepartementet om driften av fylke og kommuner nådde også fram til Tromsø formannskap. Disse vil vise mer detaljert hva kommunen måtte forholde seg til, og kan ses på som en slags innramming kommunene i Norge skulle drives under. For å vise dette på best mulig måte har jeg valgt å gjengi innholdet i de bestemmelsene jeg mener er viktigst for å belyse problematikken i denne avhandlingen. På slutten av kapitlet har jeg skrevet litt om medlemstall for Tromsø, samt Norge som helhet. Dette er for å gi et bilde på partiets oppslutning, og hvilke utfordringer NS stod ovenfor når det gjaldt ansettelse av partimedlemmer i kommunen. Jeg skal starte med å skissere krigsforløpet i Nord-Norge i grove trekk, etter at Sør-Norge falt i tyske hender kort tid etter invasjonen. For Tromsø ble dagene etter 9. april begivenhetsrike, og befolkningen fikk sitt første møte med krigen 11. april. Denne dagen slapp et tysk fly flere bomber over Langnes, vest på Tromsøya.⁷⁰

4.1. Krigen i Nord-Norge

Kampene mot tyskerne i Nord-Norge pågikk enda en tid etter 9. april, men 6.-7. juni ble den britiske flåteavdelingen trukket tilbake fra Ofoten-området. De allierte satte styrkene inn i Middelhavet der behovet etter deres syn var mer prekært. Det var nå fritt fram for tyske troppeskip og marinestyrker i Ofoten, noe som gjorde situasjonen i Nord-Norge håpløs. Kapitulasjon var med andre ord uunngåelig.⁷¹ På kvelden 7. juni ga den norske forsvarssjefen general Otto Ruge, beskjed til den tyske legasjonen om at han var villig til å innstille kampene i Nord-Norge. Sjefen for invasjonen av Norge og Danmark, general von Falkenhorst, befant seg i Oslo. Han fikk telegrammet fra general Ruge mellom 20.00 og 21.00 dagen etter. Den tyske generalen måtte innhente instruksjoner fra Berlin, og svarte på telegrammet først den påfølgende dagen. Beskjeden var ikke til å misforstå. All motstand måtte innstilles innen 9. juni klokken 16.00. Hvis ikke, ville ifølge Falkenhorst hele den tyske luftflåte angripe en hel del

⁷⁰ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 408.

⁷¹ Nils A. Ytreberg, *Tromsø bys historie* : 3, bd. 3, Tromsø 1971: s. 602.

mål nord for Narvik. Etter en del utveksling av telegrammer ble det enighet om å opphøre all fiendtlig tilnærming kl. 24.00. Dette markerte den offisielle slutten på det norske felttoget.

Tromsø ble grunnlagt i 1789 og fikk byprivilegier fra Danmark-Norges konge Christian VII i 1794. I 1940 hadde byen omtrent 10 500 innbyggere, og bosettelsen var stort sett samlet på Tromsøya.⁷² Senere ekspanderte byen både til fastlandet over Tromsøysundet og vestover til Kvaløya. I 1964 ble Tromsø slått sammen med kommunene Tromsøysund, Hillesøy og Ullsfjord.⁷³

På kvelden 8. juni var det en dyster stemning i Tromsø. Mange hadde tatt til gatene, og både denne dagen og neste var det tendenser til spetakkel da demobiliserte soldater ankom byen i store antall. Når forhandlingene med tyskerne startet, hadde det blitt bestemt at Kongen og regjeringens flytting til Storbritannia skulle offentliggjøres. En proklamasjon ble sendt ut via radio, etterfulgt av en kunngjøring fra general Ruge som informerte befolkningen om hva som hadde skjedd. Til tross for at beskjeden om at den militære motstanden i Nord-Norge ble mottatt med bitterhet, var det ingen uro i Tromsø den 10.juni.⁷⁴ Det var trolig ingen som kunne se for seg at dette var startskuddet for fem lange år med tysk okkupasjon. Tyskerne etablerte seg nå for alvor i Norge, og i samarbeid med NS ville de omforme landet. Som vi skal se, gjaldt dette også for Tromsø by og kommune.

4.2. Ordførerens makt øker

Den 1. januar 1941 skulle de nye kommunelovene innføres i Norge. I Tromsø kommunes trykte forhandlinger kan man spesifikt se hvordan makten gikk fra det folkevalgte lokalstyre, i retning ordføreren. Dette ses ved at etter 1. januar 1941, ble Tromsø formannskap utelatt fra vedtakene. Fra nå av var avgjørelsesmyndigheten hos ordførerne, som er oppført som ansvarlig på slutten av hvert vedtak. Tidligere ble hver sak også innledet med: «Til representantene.». Dette forandret seg 1. januar 1941, til «Til formennene».⁷⁵ Dette viser på papiret hvordan Tromsø gikk fra et lovlig valgt lokalstyre med formannskapsmodell, til å bli styrt av et NS-byting i regi av de nye kommunelovene i Norge. Partiets fascinasjon for det norrøne kom også til uttrykk. I boken *Håndbok for Rikshirden* er det forklart hvordan NS og Hirdens brev skulle undertegnes,

⁷² Pål Christensen m.fl. 1995: s. 453. Beregning av folketall i 1940 er gjort ut fra Pedersens tall på 315 NS-medlemmer som tilsvarte 3% av befolkningen.

⁷³ Trond Olav Svendsen, 2016, <https://snl.no/Troms%C3%B8> [lest/sitert 02.05.17].

⁷⁴ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 429 - 430.

⁷⁵ TKA, Tromsø kommuneforhandlinger for 1940 og 1941. «Til representantene» i 1940, og «Til formennene» i 1941. Før og etter nyordningen vises det et skille i henvendelse.

der korrekt måte var «Heil og sæl».⁷⁶ Dette er gjennomgående for partiets brevkorrespondanse i kildene jeg har undersøkt.⁷⁷

4.3. Innenriksdepartementet og Hagelin når Tromsø

NS og okkupasjonsmaktens forsøk på å omlegge det norske samfunnet krevde en hel del administrativt arbeid, og forordning på forordning ble sendt ut til diverse norske offentlige forvaltninger. Jeg skal nå gi en oversikt over noen av rundskrivene som Innenriksdepartementet og Hagelin utstedte til Norges kommuner, inkludert Tromsø. Rundskrivene ble sendt ut til «samtlige fylkesmenn» og videre til kommunene. Dette gir også et bilde på det nevnte hierarkiet med Terboven på toppen, etterfulgt av henholdsvis Innenriksdepartementet, fylkesmenn og ordførerne.

I rundskriv av 1. oktober 1940, informerte Hagelin om det nye Innenriksdepartementets saksområde. Dette er stemplet Tromsø formannskap 10. oktober 1940. For det første kommer det fram at saker angående tjenesteforholdene til fylkesmenn og fylkeskontorenes personale fra nå av hørte til under Innenriksdepartementet. Det samme gjaldt for lensmennenes vedkommende. Det skulle ikke foretas nyansettelser før nærmere bestemmelser ble truffet. Fylkesmennene måtte også straks gi beskjed om de lensmannsdistrikter det var ledige stillinger i, så Hagelin og departementet fikk full kontroll. Videre viste Hagelin til Terbovens tale og forordningen av 25. september 1940, som innledet nyordningen i Norge. Samtlige kommuner og lensmenn ble straks bedt om å gjøre seg kjent med dette.

Som følge av § 2 i «Furer-forordning» om utøving av den norske regjeringsmyndigheten 24. april 1940, informerte Hagelin om at alle politiske partier og andre politiske organisasjoner skulle oppløses. Dette gjaldt i tillegg alle sideorganisasjoner, tilsluttende forbund og foreninger. Unntaket var naturligvis NS og alle underorganisasjoner av partiet. Hvis det var noen tvil om hva som ble ansett som politiske organisasjoner, ble fylkesmenn bedt om å rette sine spørsmål til Reichskommisariatet. I neste instans skulle disse spørsmålene ifølge rundskrivet rettslig avgjøres av Terboven. Hvis noen opprettholdt eller dannet organisasjoner av politisk art skulle det slås ned på. Konsekvensene av brudd på bestemmelsene slik det kommer fram av dokumentet, var tukthus inntil tre år, fengsel eller pengebøt. For rettsforfølgelse ble det innsatt særdomstoler. Forordningen er karakteristisk signert med kun «Hagelin.».

⁷⁶ *Håndbok for Rikshirden*, Oslo 1943: s. 63.

⁷⁷ Store Norske Leksikon, Dag Gundersen, *Heil*, 2009, <https://snl.no/heil> [lest/sitert 28.04.17].

I rundskriv av 11. oktober 1940, ga Hagelin beskjed til fylkesmennene om hvor diverse kunngjøringer skulle meddeles. Dette er stemplet av Tromsø formannskap 26. oktober 1940. Kunngjøringer hadde tidligere blitt annonsert i en Oslo-avis, ved siden av «Norsk lysingsblad». Med dette rundskrivet bestemte departementet at kunngjøringer skulle meddeles via *Fritt Folk*, som var partiavisen og Nasjonal Samlings hovedorgan under okkupasjonen. Samtidig ble det bestemt at minst et eksemplar av partiets plakater, «Norge kaller», skulle pryde veggene på alle statens kontorer i fylket. Plakaten skulle plasseres der folk lett fikk øye på den, og Hagelin passet også på å sende med noen eksemplarer sammen med rundskrivet.

I rundskriv av 14. oktober 1940, ga Hagelin beskjed om at fylkesmenn/kontorer og kommunene ikke kunne gi meldinger til pressen uten å først innhente tillatelse fra departementet. Dette gjaldt også hvis meldingen skulle gis i form av intervju. Dette rundskrivet er stemplet Tromsø formannskap 24. oktober 1940.

I rundskriv av 24. oktober 1940, kom «forordning om rådmenn», stemplet Tromsø Formannskap 8. november 1940. Rådmenn ble fra nå av underlagt Innenriksdepartementet med fylkesmennene som nærmeste overordnede. Departementet tok kontroll over eventuelle ansettelse, oppsigelser og suspensjon av rådmennene. I samme dokument finnes «Forordning om den kommunale revisjon» av 9. oktober 1940. Her ble det informert om at den kommunale revisjon skulle legges under Innenriksdepartementet. Videre følger «Forordning vedrørende den kommunale forvaltning» av 22. oktober 1940. Her ble det meddelt om at i de fylkes, by, herreds- og sognekommuner der det var ansett som nødvendig, kunne oppnevnes andre til å utføre gjøremål som hørte under de respektive styrer. Dette gjaldt samtidig også ordføreren og kommunale utvalg, råd eller styrer som var valgt i henhold til «lov om kommunestyre på landet» av 10. juni. 1938, eller «lov om kommunestyre i byene» samme dag. Departementet avsluttet med å informere om at det kunne gis tjenesteinstrukser og nødvendige forskrifter som oppdraget til disse personene krevde.

I rundskriv av 15. november 1940, viste Innenriksdepartementet til hjemmel i forordning av 12. oktober om ansettelse og oppsigelse av kommunale tjenestemenn. Dette er stemplet Tromsø

Formannskap 29. november 1940. Når departementet fant det påkrevd kunne de med dette si opp eller suspendere kommunale tjenestemenn og ansette nye når de fant det for godt.⁷⁸

Nasjonal Samlings forordninger i den overnevnte perioden påvirket både Tromsø kommunes ordførere, rådmenn og andre tjenestemenn. I tillegg til politisk kontroll over partier og organisasjoner, ble bestemmelser for ansvarsområder, ansettelser, oppsigelser, kunngjøringer til pressen, lønn og pensjon på papiret kontrollert av Hagelin og Innenriksdepartementet.

4.4. Det midlertidige kommunestyres granskningsrapport

Den 25. mai 1945 ble det opprettet et midlertidig kommunestyre for Tromsø, som skulle normalisere situasjonen etter flere år med NS-styre.⁷⁹ Etter krigens slutt ble det straks fokus på å kartlegge den kommunale forvaltning de siste fem årene, og 13. juni 1945 foreslo rådmann Lars Thøring nedsetting av en granskningskomite for dette formålet. Hensikten var å gjøre mulig ansvar gjeldende for NS-styret i byen. Regnskapsprotokoller, de trykte byting-dokumentene, utskrift av ordførervedtak, samt andre arkivsaker m.m. lå til grunn for granskningen.⁸⁰ De kommunale arkiver ble gjennomgått, og de dokumenter som på en eller annen måte gjenspeilet de ansattes politiske syn ble plukket ut. I første rekke gjaldt dette de forskjellige ordførernes handlemåte, som på grunn av de nazistiske retningslinjer fikk større handlingsfrihet og makt enn vanlig norsk lov tillot.

Komiteen la vekt på at både funksjonærer og tillitsmenn som på en eller annen måte ble knyttet til den kommunale forvaltning i mange tilfeller kom i en vanskelig situasjon. Det ble også tatt til følge at ikke alle hadde innsikten og de personlige egenskapene som var nødvendig for å reagere eller gjøre motstand under alle omstendigheter. Komiteen hevdet at en stor del av det norske folk ikke var klar over sitt ansvar som nordmenn, og at ansvaret ovenfor den norske statsforvaltning mer eller mindre var et uklart begrep for de fleste. Dette ble sett som en årsak til at mange, til tross for at de erklærte seg som «gode nordmenn», på en eller flere måter gikk over grensen som var satt for nordmenn under okkupasjonen. Det var også et spørsmål om hva dette ville si. Komiteen trakk frem at det var enhver nordmanns plikt å være tro mot den gjeldende statsforvaltningen, uavhengig av politisk syn. Det var på denne måten det var mulig, og kunne stilles krav til, å bli ansett som nordmenn når landet en gang ble frigjort. Samtidig

⁷⁸ TKA, løpenummer 370 rådmannens korrespondanse 1942-1947, mappe: Forordninger. Alle rundskrivene er hentet fra samme løpenummer og mappe.

⁷⁹ TKA, Tromsø kommuneforhandlinger 1945, «Utskrift av vedtak fattet i tiden 10. mai til og med 31. desember 1945, år 1945 25. mai sak nr. 9.

⁸⁰ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 1.

virker det som at det var en generell forståelse for uklarheten på dette området. Dette gjorde at forskjellige handlemåter og opptredener førte til at «det ikke var mange prosent av den norske befolkningen som hadde helt rent rulleblad, forfatningsmessig sett», også i Tromsø. Etter 9. april 1940 ble den kommunale forvaltning og administrasjon i enda større grad enn tidligere bundet til statsforvaltningen og lovgivningen. På grunn av dette var det ifølge komiteens vurderinger ikke mulig for den enkelte funksjonær, tillitsvalgt eller andre å gå lenger enn det lovgivningen tillot. Senere bestemmelser som var truffet av Stortinget og deretter regjeringen som følge av Stortingets fullmakt, spilte en viktig rolle på dette området. Komiteen mente at enhver som var knyttet til den kommunale forvaltningen var pliktig til å rette seg etter de nye lovbestemmelsene. Jeg har vist noen av de mange forordninger Innenriksdepartementet utstedte i delkapittel 4.3. De kommunale funksjonærer måtte til slutt enten bøye seg for dem eller fratse sin stilling som følge av det som kan karakteriseres som en bølge av slike forordninger og pålegg. For Tromsø kommunes vedkommende mente komiteen at det klart fremkom at de kommunale ansatte i mange tilfeller enten saboterte de forskjellige vedtak og forordninger, eller utførte de nevnte påleggene på en måte som gjorde at de kom minst mulig til skade for kommunen. For å innskrenke arbeidet ble funksjonærer og tillitsvalgtes forhold under okkupasjonstiden vektlagt. Med dette mentes den grad de hadde skadet kommunen, spesielt hvis makthavernes politiske syn på noen måte kunne være årsaken. Som jeg har nevnt tidligere var det generelt stort fokus på de økonomiske ulempene som følge av okkupasjonen. Det er også først og fremst det granskingskomiteen la vekt på, da i form av økonomisk tap og ansvar overfor kommunen. Det skulle i neste omgang tas hensyn til om vedtakene hadde skadet personer.⁸¹ Det er viktig å understreke at kommunen ikke var i en juridisk posisjon til å dømme eller fremme noe erstatningskrav mot personene i granskningsrapporten. Dette ble gjort under landssvikoppgjøret etter krigen. Rapporten gir likevel et bilde på det kommunale virket under okkupasjonen og reaksjonene i etterkant. Selv om det trolig var en form for bitterhet mot ordførerne og andre NS-medlemmer, er det viktig å få med kommunens synspunkt i dette tilfellet.

4.5. Noen økonomiske aspekter ved NS-styre i Tromsø kommune

Den 25. september 1945 utstedte Kgl. Justis- og Politidepartementet, kommunalavdelingen, et rundskriv til fylkesmennene i Norge. Overskriften lyder: «NS. – skader påført fylker og kommuner m.v.». Hensikten var å kartlegge de økonomiske ulemper for kommunen som følge

⁸¹ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 2.

av NS-regimet. Dette rundskrivet ble ifølge underskrift og datostempling på dokumentet mottatt av rådmannen og ordføreren i Tromsø 10. oktober 1945. Av dokumentet kommer det fram noen bestemmelser om utgifter Erstatningsdirektoratet ville pålegge ordførerne og NS av skader tilført kommunen: Ordførerlønn, utgifter som følge av abonnement på NS-aviser og tidsskrifter er blant annet med i beregningene. Det er også oppført bevilgninger fra ordførere til Hirten, Frontkjemperkontoret og Den norske Legion. Dette vil bli nærmere omtalt i egne kapitler. Samtidig ble det meddelt at de bytingsmedlemmene som ikke protesterte mot det som etter krigen ble ansett som skade på forvaltningen, ble medskyldig i den økonomiske ulempe tilført kommunen.⁸²

Av kildene kommer det fram at rådmannen i Tromsø kommune, Lars Thøring, hadde en sentral rolle i det økonomiske etterspillet. I begynnelsen av desember 1945 jobbet han med å utarbeide en oversikt over forskjellige bevilgninger NS-ordførerne vedtok, samt annet mulig erstatningsansvar.⁸³ Det skulle også utarbeides en oppgave over de NS-medlemmer som fikk utbetalt lønn i diverse stillinger under okkupasjonen. For Tromsø kommunes vedkommende ble dette informert om i et brev fra Erstatningsdirektoratet 3. august 1945. I slutten av samme måned ble oppgaven tilbakesendt fra kommunen til representanten for Troms fylke i Erstatningsdirektoratet. Dokumentet omfatter 34 personer som har fått utbetalt lønn eller annen godtgjørelse.⁸⁴ Jeg vil ikke gå inn på alle disse sakene. Hensikten er heller å vise hvor mange slike undersøkelser granskningskomiteen gjorde av personer med tilknytning til NS. Mer dyptliggende analyser av ordførere, varaordførere og andre relevante enkeltpersoner som av kommunen og norsk lov ble ansett for å ha opptrådt unasjonalt og ulovlig under okkupasjonen foreligger i de neste kapitlene.

4.6. Kommunale ansettelse i Tromsø etter 1. januar 1941

Granskningskomiteen kunne 20. august 1945 vise til en oversikt over Tromsø bys ordførere og ansatte/avskjedigede tjenestemenn under okkupasjonen. Foruten de åtte ordførerne som også er opplistet i dokumentet, er det 52 personer under «Ansatte tjenestemenn». Felles for alle er at de ble ansatt etter Nord-Norge kapitulerte. Tre av 52 er ansatt i 1940, fem har ikke ansettelsesdato,

⁸² TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, rundskriv fra Det kgl. Justis- og Politidepartement, kommunalavdelingen, 10.10.1945.

⁸³ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, dette vises ved gjennomgående brevkorrespondanse med myndighetene.

⁸⁴ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, brev fra Erstatningsdirektoratet til rådmann Lars Thøring 03.08.1945.

mens de resterende 44 er ansatt etter den kommunale nyordningen trådte i kraft 1. januar 1941. Det kommer ikke fram av dokumentet hvem som hadde tilknytning til NS. Det er likevel klart at det er en relativt hyppig andel nyansatte i løpet av okkupasjonen. Dette er i tråd med at partiet ville ha sine egne folk i det kommunale virke.⁸⁵ Det samsvarer også med sakene som var oppe i bytinget, der det i de fleste tilfeller kommer fram at ved ansettelse av nye tjenestemenn, skulle det fremmes forslag fra NS.⁸⁶ Dette indikerer som sagt at det ville vært en god del nyansatte. Om de ikke hadde direkte tilknytning til NS, var de trolig likevel foreslått og/eller godkjent av partiet. Jeg skal nå se nærmere på en utvalgt ansettelse for å illustrere saksgangen. Noen av disse fikk også omtale i granskningskomiteens rapport.

Den 12. mai 1944 skulle det oppnevnes formann og varaformann i forsyningsnemnda, og 16. mai sendte bytinget saken til Nasjonal Samling for en uttalelse. Svaret var følgende:

«Fra Nasjonal Samling har man under 1. juni 1944 mottatt saken tilbake med sådan påskrift: Tilbakesendes herr ordfører Gagnås, Tromsø, med melding om at saka er behandlet på lagstabmøte igår, hvoretter en tillater seg å komme med følgende tilråding:

Johan Smith Meyer, Formann

Olaf Albertsen, varaformann

Karl J. Aanesen og

Agnes Isaksen

Som varamenn:

Arnold Sveen

Hjalma Paulsen

Karl Andersen

Vidar Georgsen.»⁸⁷

Denne saken viser korrespondanse mellom ordføreren og Nasjonal Samlings lagfører. Dette var gjennomgående for ansettelse i den kommunale forvaltning, og avdekker hvordan statspartiet forsøkte å ta kontroll på kommunen. For Agnes Isaksen, som var foreslått som formann ovenfor,

⁸⁵ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, brev til granskningskomiteen v/ rådmann Lars Thøring fra Johs. Olsen.

⁸⁶ TKA, løpenummer 451 Tromsø bytingsaker, saker til behandling 10. desember 1943, sak nr. 64.

⁸⁷ TKA, løpenummer 452 Tromsø bytingsaker 1942, sak nr.39.

fikk dette vedtaket betydning senere. I et brev fra Erstatningsdirektoratet til Rådmann Lars Thøring kommer det frem at hun fikk en bot på 2000 kroner for å ha mottatt 775 kroner i lønn som medlem av forsyningsnemnda.⁸⁸ Ifølge Statistisk sentralbyrås beregninger for kroneverdien med utgangspunkt i konsumprisindeksen, tilsvarte 2000 kroner i 1945 i overkant av 42 000 kroner i 2016.⁸⁹ Isaksen måtte altså betale dyrt for sin involvering i NS. Som tidligere nevnt var det tilfeller der funksjonærer i kommunen saboterte vedtak og forordninger eller utførte pålegg fra NS på en slik måte at skadeomfanget for kommunen ble redusert. For de i administrasjonen som arbeidet mot partiet var det viktig å få ansatt noen de med sikkerhet visste hadde en nasjonal holdning. Dette var dog ikke alltid like lett. For ansettelser i den kommunale forvaltning hadde NS-myndighetene fastsatt en rekke retningslinjer som blant annet gikk ut på at personer måtte godkjennes av diverse NS-instanser. Eksempler på disse er fylkesføreren, ulike mindre lokale «førere» og til sist Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT).⁹⁰ Dette var et eget personalkontor opprettet i januar 1941. Organets oppgave var å innhente opplysninger og foreta en politisk bedømmelse av alle personer som skulle ansettes i noen form for offentlig tjeneste.⁹¹ På denne måten ble NSPOT i realiteten gitt ansettelsesmyndighet. De kommunale myndighetene hadde kun mulighet til å utføre ansettelser av kortere art som ikke strakte seg over et tidsrom på tre måneder. Hvis det skulle tilsettes personer over det tidsrommet måtte det innhentes godkjenning fra de myndigheter nevnt ovenfor. Dette åpnet opp for de i det kommunale virke som ville sabotere NS-styret i Tromsø. De kommunale myndigheter «glemte» at de måtte forholde seg til ansettelsesfristen, og på denne måten fortsatte de tjenestemenn de selv hadde ansatt i stillingene sine utover de lovlige tre månedene. Dette smutthullet ble utnyttet hyppig i det kommunale virke og dessuten med stort hell. Det var imidlertid ikke like lett når det kom til sjefsstillinger og andre stillinger av høyere art. Disse ble avertert offentlig, og partiet forsøkte, som vi har sett ovenfor, ved enhver anledning å ansette NS-medlemmer eller de som sympatiserte med partiet. Administrasjonen i kommunen måtte i disse tilfellene ta opp kampen på en prinsipiell måte. Måten de gjorde dette på var ved å overbevise NS-myndighetene, nærmere bestemt Innenriksdepartementet, om at den tjenestemann som var best kvalifisert måtte ansettes, selv om han ikke var medlem av partiet. Etter harde forhandlinger mellom administrasjonen og NS lokalt førte dette i de fleste tilfeller

⁸⁸ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: Granskningskomite, brev fra Erstatningsdirektoratet til rådmann Lars Thøring 03.01.1946.

⁸⁹ Statistisk sentralbyrå, *Beregn prisveksten selv*, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1945 og 2016.

⁹⁰ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 8.

⁹¹ Hans Fredrik Dahl m.fl. 1995: s. 308.

fram. Dette var på grunn av at søkere fra NS sjelden kunne måle seg med de søkere utenom partiet når det angikk kvalifikasjoner. Dette klarte da også administrasjonen å overbevise NS-myndighetene om, hvis ikke ville de kun ansatt de med tilknytning til partiet. Problemet var å få de med nasjonal holdning til å søke. Mange var lojale til Hjemmefronten og motstandskampen, og ville ikke ha noe med NS å gjøre. De unnlot derfor å i det hele tatt søke på disse stillingene, og måtte påvirkes til å gjøre det hvis det skulle være aktuelt. De som tiltrådte slike stillinger gjorde det som oftest etter lang betenkningstid og under sterk tvil.⁹²

Jeg skal nå trekke frem noen eksempler på kommunale ansettelse for å vise ulike sider ved prosessene. En kommunal tjenestemann okkupasjonsmakten var spesielt misfornøyd med var driftsbestyrer Johansen i Tromsø elektrisitetsverk. Som vi skal se økte denne misnøyen etter hvert som tiden gikk. Tyskerne la seg opp i elektrisitetsverkets drift straks etter de ankom byen, og kom stadig med krav som ifølge Johansen ville gått ut over sivilbefolkningen. Hver gang dette skjedde protesterte han ettertrykkelig. Hans generelle holdning mot tyskerne var faktisk så avvisende at det nesten var utrolig at han unngikk fengsling. Dette betød ikke at han gikk straffet fra sine protester, tvert imot. Han ble flere ganger tatt inn til harde avhør hos Gestapo, med trusler om langvarig fangenskap hvis han ikke sa seg villig til et samarbeid tyskerne kunne se seg fornøyd med. Johansen tok disse forhørene med fatning, men de som omgikk han på daglig basis merket at det tæret på han. Et eksempel på konflikt mellom Johansen og okkupasjonsmakten var da det skulle bygges en fjernledning fra Sandnes tvers over Tromsøya til flyhavna på Skattøra. Johansen fikk i oppgave å inspisere anlegget, og sa straks at arbeidet var slett utført. Etter å ha informert om dette mistet den tyske offiseren med ansvar for jobben besinnelsen, og skrek til Johansen at det var tyskerne som kunne, og hadde erfaring med å bygge fjernledninger. Nordmannen kontret med at hvis dette arbeidet var et mønster på den tyske byggekunsten, så kunne de slettes ikke bygge fjernledninger. Johansen var ikke begeistret for verken NS eller okkupasjonsmakten, og å få han fjernet fra elektrisitetsverkets drift og administrasjon var derfor meget ønskelig. På den måten ville veien være åpen for en NS-mann som var for «den nye tid». Som følge av at forholdet mellom Johansen og tyskerne var på bristepunktet, ble det innkalt til et møte på fylkesmannens kontor, der rådmann Lars Thøring også var til stede. Rådmannen gikk på dette møtet sterkt inn for at Johansen skulle beholde sin stilling og ikke verken suspenderes eller avskjediges. Det var ikke mulig for NS og tyskerne å påføre Johansen udugelighet i tjenesten og på den måten kvitte seg med han. Ifølge

⁹² TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 9.

granskningskomiteens rapport ble de heller ikke nødt til å prøve, fordi Johansen ble syk og døde. Omstendighetene rundt hans sykdom og død er usikre, ettersom det er helseinformasjon som ikke foreligger i kilden. Komiteen mener imidlertid at det ikke kan ses bort i fra at tyskernes og Nasjonal Samlings behandling av Johansen, representert ved daværende ordfører Peder Larsen, var sterkt delaktig i driftsbestyrerens sykdom og død. Slike anklager er alvorlige, men til tross for dette mente de at saken var av en så makaber art at det ville vært uforsvarlig å la det passere. Det ble lagt vekt på at konklusjonen i henhold til partiet og ordfører Larsens innblanding i Johansens skjebne, etter all sannsynlighet var riktig.⁹³

Dette innebar at det måtte ansettes en ny driftsbestyrer i elektrisitetsverket, og Larsen anstrengte seg hardt for å få en trofast NS-mann til å tiltrå stillingen. Han forsøkte febrilsk å bevise at vedkommende, i dette tilfellet NS-medlemmet Kolbjørn Berg, hadde de nødvendige kvalifikasjonene som var påkrevd. Det viste seg imidlertid vanskelig å vise til Bergs kvalifikasjoner, og først etter at Larsen gikk av som ordfører ble Einar A. Jensen ansatt som ny driftsbestyrer. Jensens nasjonale holdning under okkupasjonen ble ansett som eksemplarisk. Han var i tillegg upopulær blant nazistene, noe som forklarer hvorfor han ikke fikk stillingen tidligere.

Peder Larsen var ikke fremmed for konfrontasjoner i sin tid som ordfører. Et nytt eksempel på det er motsetningsforholdet som oppstod mellom han og kommunens statskonduktør, Amundsen. Krangelen førte til at Larsen sjikanerte han for blant annet hans kristelige innstilling. Konflikten mellom de to kulminerte i en episode på fiskehallen i Tromsø, der ordføreren forsøkte å utvise statskonduktøren fra lokalet. Da han nektet, tok Larsen av seg frakk og hatt, og truet Amundsen med juling. Dette førte ingen vei, ettersom Amundsen ikke lot seg skremme. Ordføreren stormet ut, og da han kom til kontoret sitt beordret han straks en ny mann til å overta Amundsens stilling. Han fattet samtidig et vedtak om at han var gått av, noe som ikke var tilfellet. Til tross for ordføreren anstrengelse førte ikke den nye ansettelsen frem. En kommunal funksjonær kunne ikke avskjediges og gå på dagen uten videre, noe som i så tilfelle ville gitt kommunen to funksjonærer å lønne i samme stilling.

Når det gjelder den kommunale kemnerstillingen var en mann ved navn Wollmann fungerende kemner i tiden før okkupasjonen. 1. juli 1941 gikk han over til en stilling som fylkesrevisor, og en kvinne, frøken Dalsbø, ble midlertidig ansatt. Stillingen ble etter hvert avertert ledig og

⁹³ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 11 – 13.

fylkeskasserer Aasmo i Nordland tiltrådte stillingen etter anmodning fra ordfører Larsen. Aasmo var nazist under krigen, noe som kan forklare Wollmann og rådmann Thørings påfølgende energiske inngripen for å stanse ansettelsen. Dette lyktes de med, og Innenriksdepartementet godkjente ikke Aasmos tiltredelse. Slik ble det til at Dalsbø som egentlig bare var midlertidig ansatt fortsatte i stillingen.⁹⁴ Som tidligere nevnt kunne de kommunale myndigheter ansette personer midlertidig uten innblanding NSPOT, så lenge varigheten ikke overskred tre måneder. De i kommunen som gjorde sitt ytterste for å svekke NS fra innsiden forsøkte å hindre medlemmer og sympatisører fra å tiltre kommunale stillinger. Her ser vi med andre ord et eksempel på denne typen motstand mot NS fra Wollmann og rådmann Thøring.

Oversikt over hvor tjenestemenn ble tilsatt i løpet av okkupasjonstiden:

Aftenskolen, Arbeidskontoret, Biblioteket, Elektrisitetsverket, Ferjene, Folkeskolen, Forsyningsnemnda, Ingeniørvesenet, Jordbruksnemnda, Kemnerkontoret, Kinoen, Priskontrollnemnda, Ligningskontoret, Overformynderiet, Ordførerens kontor, Underfogdkontoret.⁹⁵

4.7. NS-medlemmer i Tromsø

Våren 1941 begynte de lokale NS-medlemmene i Tromsø-området å bygge ut partiorganisasjonen i fylket og konsentrere seg om å verve flere medlemmer. Det finnes ingen sikre tall på hvor mange medlemmer det var i byen i 1940, men i september samme år startet partiet en propaganda- og vervingskampanje som etter hvert ga resultater. Av de som ble medlemmer i de fire kommunene meldte 38% seg inn i 4. kvartal 1940. I 1941 var innmeldingen 33% og i 1942 9% i første kvartal. Tilstrømningen sank etter dette, og fra sommeren 1943 og fram til krigens slutt var det nesten ingen som meldte seg inn. En av grunnene til dette var trolig at det ble klart for de fleste at Tyskland var på defensiven i krigen. I Tromsø-området begynte flere å melde seg ut eller unnlate å betale medlemskontingent i denne perioden. Det reelle tallet for NS-medlemmer var ifølge Gunnar Pedersen 315 stk, noe som tilsvarte 3,0% av den totale befolkningen i byen. På landsbasis økte antall NS-medlemmer fra august 1940 og frem til årsskiftet 1940-41 fra ca 4000 til ca. 25 000, ca. 34 000 ved årsskiftet 1941-42 og ca. 44 000 ved årsskiftet 1942-43. I løpet av okkupasjonsårene anslår Pedersen at det var omtrent 55 000 nordmenn innom partiet.

⁹⁴ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport, s. 14.

⁹⁵ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: Granskningskomite, brev til granskningskomiteen v/ rådmann Lars Thøring fra Johs. Olsen.

Pedersen påpeker at det finnes lite kildemateriale om det lokale partiarbeidet i Tromsø, og etter mine undersøkelser må jeg uheldigvis konstatere det samme. Han har likevel kommet fram til at det i løpet av våren 1941 ble organisert en fylkesstab som ved siden av fylkesføreren skulle lede arbeidet i fylket. Det ble videre opprettet 35 partilag i de enkelte kommunene. Disse var underlagt fylkestaben, og Lagene 18, 19, 26 og 27 fungerte som lokallag for henholdsvis Tromsø, Hillesøy, Tromsøysund og Ullsfjord. Tromsø ble sentrum for partiaktiviteten i fylket, og lokale avdelinger av NS-fylkingen, Nasjonal Samlings hjelpeorganisasjon, Rikshirden, Kvinnehirden, Jentehirden, Hirdregiment nr.6, Hirdmarinen og NS-ungdomsfylkingen fikk etter hvert lokale avdelinger i byen.⁹⁶ Manglende kildemateriale om funksjonen disse instansene hadde i Tromsø gjør det vanskelig å fortsette omtalen om dem. Hirden som organisasjon og Hirdregiment 6. er likevel omtalt i påfølgende kapittel. Dette inkluderer mer inngående informasjon om diverse aksjoner i Tromsø, samt noen av medlemmene.

4.8. Oppsummering

I dette kapitlet har vi sett hvordan Hagelin og Innenriksdepartementets bestemmelser fikk konsekvenser for Tromsø kommune. Ordførernes avgjørelsesmyndighet økte drastisk, samtidig som makten generelt ble fordelt på færre mennesker. Det midlertidige kommunestyrets granskningsrapport viser hvordan de forsøkte å ta fatt på opprydningens etter NS-regimets maktperiode, da med vekt på det økonomiske. Ansettelser og oppnevninger ble kontrollert av NS, med ambisjoner om å ha flest mulig medlemmer i det offentlige virket. Ifølge Gunnar Pedersen var lokalstyret i Tromsø-området «nyordnet» fra mars 1941, i den betydning at fylkesmannen, ordførerne, varaordførerne og formennene formelt sett var utnevnt av Innenriksdepartementet. Dette innebar at de var pålagt å styre etter de retningslinjer NS hadde satt, men fylkesmannen og fem av de sju ordførerne og varaordførerne var ikke medlemmer. Den samme tendensen ser vi blant formennene og varaformennene, der 61 av 91 ikke var medlemmer av partiet. Som vist i dette kapitlet forsøkte partiet å sette inn nye medlemmer av ulike nemnder, råd og utvalg i kommunen. Mangelen på medlemmer var imidlertid enda høyere her enn blant formennene og varaformennene.⁹⁷

⁹⁶ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 453 - 454.

⁹⁷ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 452 - 453.

Kapittel 5: Hirden

I dette kapitlet skal jeg gå nærmere inn på Hirden, som var Nasjonal Samlings kampenhet og paramilitære organisasjon, definert som «partiets politiske soldater». I del to av bokserien *Nådeløse nordmenn*, er Hirden gjenstand for dypere analyse enn det som tidligere er gjort i norsk historieskriving. Boken er skrevet av Eirik Veum og er utgitt i 2013. Her argumenterte han for at Hirden var mer enn en «ufarlig paradeavdeling med vekt på uniformer, oppmarsjer og seremonier». Videre påpeker Veum at det er skapt et misvisende inntrykk av denne organisasjonen, også i deler av det norske historikermiljøet. Tanken om Hirden som nærmest ubetydelig, og at de ikke utgjorde noen trussel mot den norske motstandsbevegelsen er ifølge Veum feil.⁹⁸ Hirden er omtalt i et eget kapittel på grunn tilstedeværelsen i byen, samt Tromsø-ordførerne Ole Thyholdt og Peder Larsens økonomiske bevilgninger til organisasjonen. Jeg har også tatt for meg hirdmedlem Per Krane Wilsgård fra Tromsø i dette kapitlet. Som vi skal se fikk Wilsgårds rolle i organisasjonen, og spesielt hans kollorasjon med tyskerne konsekvenser for både han selv og andre. Jeg skal starte med å forklare hva Hirden faktisk var i et overordnet perspektiv, etterfulgt av en redegjørelse av det nordligste hirdregimentet som geografisk sett var tilknyttet Tromsø.

5.1. Hirden som organisasjon

Specialavdelingen, som var forløperen til Hirden ble opprettet samme år som NS ble stiftet, altså i 1933. Organisasjonen bestod av en liten gruppe partiløje og trofaste unge menn, som drev fysisk trening i form av boksing, apparatøvelser og styrketrening. I starten var medlemmenes hovedoppgave å holde orden på Nasjonal Samlings ulike arrangementet og møter, men ofte samarbeidet de med andre høyre-radikale grupper under aksjoner og gatekamper. Medlemmene var ofte store av størrelse og vante til å slåss. I disse gatekampene var de ofte i mindretall, så dette var egenskaper som kom godt med. Nasjonal Samlings hensikt var å bygge opp Specialavdelingen som en militær organisasjon, med militære grader og et klassisk hierarki. Kvinner var i utgangspunktet ekskludert i starten, men de med sykepleierutdannelse hadde mulighet til å være med i en sanitetstropp. Disse kvinnene skulle ta seg av de mannlige medlemmene etter slagsmål og kamper. Specialavdelingen skulle i tillegg til dette være en slags etterretningstjeneste, der oppgaven var å overvåke NS innenfra. I

⁹⁸ Eirik Veum, *Nådeløse nordmenn : [2] : Hirden : 1933-1945*, bd. [2], Oslo 2014: s. 13.

begynnelsen var planen at organisasjonen skulle bygges opp etter modell av det tyske Sturmabteilung (SA), men de klarte aldri å få den oppslutningen som forbildet i Tyskland fikk.⁹⁹

Specialavdelingen ble etter bare noen måneder til Hirten. Grunnen til navnebyttet var for å nå kvitte seg med sammenligningen til SA, altså det tyske NSDAPs paramilitære fløy. De høye herrer i NS med Vidkun Quisling i spissen ville ha et mer norsk klingende navn. Ønsket om en mer norsk-nasjonal profil på partiet og organisasjoner tilknyttet til det var samtidig sterkt. Hirten hadde først og fremst som oppgave å være Nasjonal Samlings væpnede maktmiddel, og skulle være en stormtropp som tok ansvar når det var nødvendig. Organisasjonen økte rekrutteringen og vokste i størrelse, samtidig som samholdet innad ble styrket tilnærmet ett slags brorskap. Nasjonal Samlings ledere mente at veien til total seier måtte gå gjennom omfattende maktbruk, noe som førte til at Hirten ble stadig mer brutale.¹⁰⁰

Nasjonal Samlings Riksstevne 29.juli 1944. Vidkun Quisling med Hirten i bakgrunnen ved anledning avdekking av bauta.

Sersjant og advokat Johan Bernard Hjort tok over Hirten som leder en gang mellom 16. og 20 mars 1935. På denne tiden var de nesten bare aktive i Oslo-området, men under Hjorts lederskap ble det etablert avdelinger av organisasjonen i Akershus, Finnmark, Agder-fylkene, Rogaland, og Hordaland. I alt var det rundt to hundre medlemmer av Hirten på dette tidspunktet. Samtidig som han forsøkte å øke rekrutteringen, ville Hjort utvikle organisasjonen videre. I tillegg til å være vaktmannskap for partiet, var hensikten å gi medlemmene politisk skoling så de senere

⁹⁹ Eirik Veum 2014: s. 33-34.

¹⁰⁰ Eirik Veum 2014: s. 34-35.

skulle være klare for større oppgaver for både NS og Norge som helhet.¹⁰¹ Det manglet ikke på reaksjoner fra andre politiske partier, og det kommende stortingsvalget i 1936 gjorde at gatekampene inntraff oftere. Nasjonal Samlings talere ble ikke sjeldent steinet, og unge menn fra Norges Kommunistiske Parti og Arbeiderpartiet var på pletten for å storme talerstolene hvis de fikk muligheten. Hirden hadde ofte mer enn nok med å forsvare seg, og var ikke spesielt brutale på dette tidspunktet.¹⁰² Når det gjelder organisering var Vidkun Quisling Hirdens øverstkommanderende. En hirdstab fulgte under for å organisere driften, med en stabssjef som leder. Staben var videre delt opp i elleve underavdelinger.¹⁰³ Den operative delen var også delt inn i flere underkategorier. Til slutt ble disse medlemmene delt i sju regimenter som representerte hvert sitt geografiske område i Norge.¹⁰⁴

5.2. Hirdregiment Hålogaland

Den nordlige delen av Norge hadde også sitt eget regiment. 6. Hirdregiment Hålogaland var forbeholdt medlemmer fra Finnmark, Troms og brorparten av Nordland.¹⁰⁵ Dette Hirdregimentet var flere ganger involvert i voldelige episoder i Tromsø. Den tidligere kompanisjefen i den norske hæren, Erling Johannes Steinnes, var øverste sjef for regimentet fra 1. juli 1941 til april 1944. Til tross for at han deltok i kampene mot tyskerne våren 1940, gikk han inn for fullt samarbeid mellom Hirden i Nord-Norge og den tyske okkupasjonsmakten. Det ble snart tydelig at Steinnes mente alvor med kollaborasjonen. Under hans ledelse stilte Hirden fem mann til disposisjon for sikkerhetspolitiet i Tromsø. Disse fem kunne tyskerne bruke fritt, i tilfelle det oppstod situasjoner der de behøvde hjelp under eventuelle uttrykninger. I tillegg til dette avleverte Steinnes i 1944 en rapport til sikkerhetspolitiet angående norske statsborgere. I denne rapporten ga regimentsjefen opplysninger om flere nordmenns holdninger ovenfor NS og den tyske okkupasjonsmakten. De personene han mente var fiendtlig innstilt ble navngitt.¹⁰⁶

5.3. Hirdaksjoner i Tromsø

En novemberdag i 1942 var det fest på Sørems kafé i Tromsø sentrum. 28-årige Mathias Berntsen og flere andre hirdmenn gikk til aksjon mot serveringsstedet, angivelig på grunn av at de følte seg provosert av festdeltakerne. På dette tidspunktet var det strengt forbudt å danse,

¹⁰¹ Eirik Veum 2014: 35-36.

¹⁰² Eirik Veum 2014: s. 38-39.

¹⁰³ Eirik Veum 2014: s.58-59.

¹⁰⁴ Eirik Veum 2014: s. 62-63.

¹⁰⁵ Eirik Veum 2014: s.63.

¹⁰⁶ Eirik Veum 2014: s.297.

noe flere personer i det lystige laget gjorde. Berntsen var leder under aksjonen, og i tillegg til hirdkameratene sine tok han med seg noen frontkjempere. Hirdsjefen Steinnes var også med på aksjonen, som endte med at lokalet ble stormet. I tillegg til å oppføre seg brutalt, ga Hirden flere i forsamlingen på kaféen straffeeksersis. Dette innebar at de ble tvunget til å marsjere frem og tilbake utenfor, i tillegg til å gjøre ulike gymnastikkøvelser. 23-årige Arne Olaf Jensen fra Tromsø var leder for øvelsene. I mars 1944 hadde nevnte Berntsen steget i gradene, og ledet en ny aksjon sammen med regimentsjef Steinnes. Denne gangen var det elever fra Tromsø offentlige høyere allmennskole som var problemet. Hva disse elevene hadde gjort er uklart, men 20 medlemmer fra Tromsø-hirdden, hirdmarinen og Germanske SS Norge deltok i aksjonen. Under tvang ble skoleelevene satt til å dele ut informasjonsmateriell om NS til forbigående i Tromsø sentrums gater, samt henge opp propagandaplakater for partiet.¹⁰⁷

Det finnes flere eksempler på at nordmenn deltok på tysk side i Tromsø. Per Krane Wilsgård var 27 år når krigen brøt ut, og var aktiv i både Hirdden og tyskernes tjeneste. 20. desember 1940 meldte han seg inn i både NS og rikshirdden, og var medlem helt til krigens slutt. Gjennom okkupasjonsårene steg Wilsgård i gradene på flere områder, og 17. mars 1942 mottok han vervet som nestlagfører i Hirdden. Senere ble han også valgt som leder av hirdens flykorps i Tromsø. Det er tydelig at noen så på Hirdden som en karrierevei, og Wilsgård virker å ha vært en av dem. I tillegg til det foregående, var han propagandaleder for Nasjonal Samlings arbeiderorganisasjon NSFO (Nasjonal Samling faggruppe organisasjon). Det som dog ble lagt mest vekt på i den påfølgende rettsaken mot hirdmannen etter krigen, var hans kollaborasjon med tyskerne. I mars 1943 mottok han en stilling som tolk ved sikkerhetspolitiet i Tromsø. Stillingen krevde at han måtte skrive under en forpliktelseserklæring, som gikk ut på at han skulle utføre de ordrene han fikk, og samtidig bevare taushet om det han fikk kjennskap til. Wilsgård fungerte som tolk for sikkerhetspolitiet helt til kapitulasjonen, og må sies å ha vært aktiv i sitt virke. Han var ved flere anledninger til stede under avhør der tortur ble anvendt. Dette var tilfellet da to menn ved navn Johan Karlsen og Erik Stenes ble slått med henholdsvis batong og stakk av sikkerhetspolitiet for å få informasjon ut av dem. Wilsgård var også tilstede på St. Elisabeth Hospital under avhøret av Erik Reichelt, som var dødelig såret og stønnet av smerte under hele prosessen.¹⁰⁸ Reichelt var en av de såkalte *Toftefjordfangene*, som er betegnelsen på de som ble tatt til fange av tyskerne etter den feilslåtte *operasjon Martin Red*. Oppdraget startet med at en gruppe nordmenn tilknyttet Kompani Linge la ut fra Scalloway-

¹⁰⁷ Eirik Veum 2014: s. 298.

¹⁰⁸ RA, Troms politikammer, HNR. 3/5, opplysningene er hentet fra landssviksaken mot Per Krane Wilsgård. Saken er prosessert sammen med Peder Amandus Larsens rettsak.

basen på Shetland med skøyta *M-172-HØ Brattholm* 24. mars 1943. Dette kompaniet bestod av en gruppe nordmenn som mottok spesialtrening i Storbritannia, med det formål å bli satt inn i okkuperte områder for å gjennomføre sabotasjeaksjoner mot de alliertes fiender.¹⁰⁹ Målet med operasjonen var å få i stand motstandsgrupper i Nord-Troms for å drive sabotasje mot tyskernes installasjoner. Skøyta ble oppdaget av et tysk krigsfartøy og konfrontasjonen som fulgte førte til at mannskapet forsøkte å sprengte båten. En ble drept og to såret, mens lederen av gruppen, løytnant Sigurd Eskeland måtte overgi seg sammen med resten av besetningen. Kun ett medlem av kompaniet, Jan Baalsrud, kom seg unna og etter flukt fra tyskerne berget han livet.¹¹⁰ Ifølge historiker Gunnar Pedersen ble Eskeland og sju av medlemmene i besetningen henrettet på kanten av en fellesgrav nord på Tromsøya.¹¹¹ Som følge av omfattende avhør av Reichelt og resten av de involverte i *operasjon Martin*, fikk sikkerhetspolitiet bekreftelse for at Kaare Morsund og Thor L. Knudsen i Tromsø var involvert i operasjonen. De ble arrestert 1. april 1943 og senere sendt i konsentrasjonsleir i Tyskland der begge omkom i fangenskap. I sin tid som tolk nøyhet Wilsgård seg ikke med en passiv stilling, men deltok aktivt i avhørene av både nevnte Karlsen, Stene og Reichelt, samt under forhøret av Thormod Thøring. Wilsgård opptrådte aggressivt, mens han truet og lokket fangene for å få frem tilståelser. Det er ikke bevist at han selv deltok i tortur og mishandlinger, men samtidig er det ikke opplyst at han forsøkte å hindre det eller hjelpe fangene på noen måte, snarere tvert imot. Under avhøret av Erik Steines som lå på gulvet mens en gestapist ved navn Adam Schmidt mishandlet han voldsomt, stod Wilsgård å så på mens han lo og rakte tunge til fangen. Senere ved samme anledning var han en kort stund alene med Steines, og truet han med at hvis han ikke fortalte det han visste ville han bli sendt til konsentrasjonsleir i Tyskland. Han stoppet ikke der, og sa «at han skulle ikke likne et menneske, hvis han ikke fortalte sannheten». Wilsgård fungerte i tillegg som «slutter» for sikkerhetspolitiet, som innebar å føre fangene tilbake til cellene etter endt avhør. Ved flere anledninger deltok han også i husundersøkelser sammen med sikkerhetspolitiet, der han opptrådte bryskt og aggressivt. I landssviksaken mot Wilsgård fikk retten i det hele inntrykk av at han opptrådte som en tysk sikkerhetspolitimann.

¹⁰⁹ Store Norske Leksikon, Torolf Rein, *Kompani Linge*, 2017, https://snl.no/Kompani_Linge [lest/sitert 05.05.17].

¹¹⁰ Store Norske Leksikon, Ivar Kraglund, *Jan Baalsrud*, 2017, https://snl.no/Jan_Baalsrud [lest/sitert 28.04.17].

¹¹¹ Gunnar Pedersen, Sannheten om Jan Baalsrud og operasjon "Martin", *iTromsø* 2010. <http://www.itromso.no/meninger/article353963.ece> [lest/sitert 28.04.17].

Etter krigen ble Per Krane Wilsgård dømt til tvangsarbeid i åtte år. Han ble også dømt til å betale tilbake 18 000 kroner som han hadde tjent som følge av sitt arbeid under okkupasjonen.¹¹² I 2016 tilsvarte dette omtrent 354 000 kroner.¹¹³ Retten la stor vekt på at han hadde vært medlem av NS og Hirden nærmest hele krigen, men det var likevel hans tjeneste ved sikkerhetspolitiet som var mest utslagsgivende for dommen. Wilsgård ble ansett helt og holdent for å være i tyskernes tjeneste. I domsavsigelsen ble han karakterisert som en farlig mann, som var til særlig frykt for befolkningen i Tromsø.¹¹⁴

5.4. Tromsø kommunes bevilgninger til Hirden

Ole Thyholdt var ordfører i Tromsø kommune i tidsrommet 1. januar 1942 til 12. oktober samme år.¹¹⁵ I den kommunale granskingsrapporten står han oppført med 80 712 kroner i total økonomisk skade på kommunen.¹¹⁶ Av dette beløpet står 300 kroner oppført som bevilgning til Hirdregiment nr.6. Hvis konsumprisindeksen beregnes for de to beløpene tilsvarte det henholdsvis ca. 1 779 300 kroner og 6 600 kroner i 2016.¹¹⁷ Peder Larsen var ordfører i Tromsø fra 1. januar 1943 til 28. mars 1944.¹¹⁸ For Larsens vedkommende er det oppført 57 052 kroner i total økonomisk skade på kommunen. Av dette beløpet er det oppført 100 kroner som bevilgning til sommerleir for Hirdregiment nr.9 Trondarnes.¹¹⁹ Disse beløpene tilsvarte henholdsvis ca. 1 231 370 kroner og 2150 kroner i 2016.¹²⁰

To av Tromsøs ordførere ga altså økonomiske bidrag til Hirden, mens de resterende ikke står oppført med bevilgninger til organisasjonen. Bidragene er gitt til Hålogaland Hirdregiment, som Tromsø var geografisk inndelt under, og til sommerleir for Trondarnes Hirdregiment. Dette forteller oss at kommunene i Norge støttet Hirden i sitt område, og det er derfor underlig at ikke

¹¹² RA, Troms politikammer, HNR. 3/5, opplysningene er hentet fra landssviksaken mot Per Krane Wilsgård. Saken er prosessert sammen med Peder Amandus Larsens rettsak.

¹¹³ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1946 og 2016.

¹¹⁴ RA, Troms politikammer, HNR. 3/5, opplysningene er hentet fra landssviksaken mot Per Krane Wilsgård. Saken er prosessert sammen med Peder Amandus Larsens rettsak.

¹¹⁵ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 2.

¹¹⁶ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 5.

¹¹⁷ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1942 og 2016.

¹¹⁸ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 2.

¹¹⁹ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 5.

¹²⁰ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1943 og 2016.

flere av Tromsøs ordførere bevilget penger til dette formålet. Tatt i betraktning granskningskomiteens iver etter å kartlegge den økonomiske ulempen etter okkupasjonen er det grunn til å tro at hvis dette var tilfelle, ville det kommet frem av de samme dokumentene som viser Thyholdt og Larsens bidrag. Både generelt og sammenlignet med den totale økonomiske skaden mot kommunen de to ordførerne står oppført med, er det snakk om lave beløp. Dette vil si at Tromsø kommune ikke valgte å prioritere Hirten i særlig grad.

5.5. Oppsummering

Siden oppstarten i 1933 vokste Hirten både geografisk og i antall medlemmer, og var sterkt tilknyttet NS og partiføreren Vidkun Quisling. Som vi har sett gikk de fra å være hovedsakelig tilknyttet Oslo-området, til å bli delt inn i geografiske områder over hele landet. Tromsø var intet unntak. Ordførerne Ole Tyholdt og Peder Larsen var begge tilknyttet organisasjonen i form av økonomiske bevilgninger, men beløpene til formålet var lave. Hirten var tilstede i bybildet og befolkningen fikk flere erfaringer med Nasjonal Samlings særorganisasjon. Mathias Berntsen og Per Krane Wilsgård er eksempler på relativt unge menn som så NS og Hirten som en karrierevei. De jobbet seg oppover i løpet av krigen, og for Wilsgårds del ble han kjent som en aggressiv og farlig mann blant tromsøværingene. I samarbeid med sikkerhetspolitiet førte hans rolle i arrestasjonene av Kaare Morsund og Thor L. Knudsen til at de ble sendt til Tyskland, der de døde i fangenskap. Dette står igjen som et alvorlig tilfelle av kollaborasjon mellom Tromsø-mannen og tyskerne.

Kapittel 6: Den norske legion og Frontkjemperkontoret

I dette kapitlet skal jeg i grove trekk ta for meg en spesifikk gruppe nordmenn som kjempet på tysk side under krigen. Disse ble etter initiativ fra Vidkun Quisling og NS vervet inn i en egen elitetropp som skulle være Norges bidrag i kampen mot bolsjevikene i Sovjetunionen. Denne troppen fikk navnet «Den norske Legion». Opprettelsen og virket til «Frontkjemperkontoret» vil også bli omtalt i kapitlet. For å få oversikt over virksomheten til denne institusjonen har jeg brukt Gunnar Sverresson Sjøstads hovedoppgave fra 2006, *En kvantitativ undersøkelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig*. Hans framstilling er blant annet et forsøk på å bidra til forskningen på norske frivillige i tysk tjeneste, og han har i den forbindelse tatt for seg det som skulle bli en velferdsfunksjon for norske soldater i tysk tjeneste.

6.1. Den norske Legion

Tidlig på 1920-tallet var Vidkun Quisling i Russland og drev hjelpearbeid som følge av hungersnød sammen med blant annet Fridtjof Nansen. Etter dette oppholdet anså han seg selv som en ekspert på bolsjevismen, og så derfor det tyske angrepet på Sovjetunionen 22.juni 1941 som en mulighet. Quisling tok dermed grep for å sikre at Norge ble involvert i det som ble kalt «skjebnekampen». Den 23. juni 1941 informerte han det norske folk om kampen som skulle komme gjennom en radiotale. Allerede påfølgende dag møtte Quisling sine mest betrodde offiserer, og på dette møtet ble muligheten for at nordmenn kunne bidra i kampen mot bolsjevismen diskutert. NS-førerens forventninger til hva en slik deltakelse kunne føre til var store. Hvis invasjonen ble vellykket, håpet han på å få etablert norske kolonier i de erobrede østområdene.¹²¹

Quisling hentet tillatelse fra Hitler, og allerede 29.juni holdt Reichkommissar Terboven en tale til det norske folk. Her informerte han om opprettelsen av Den norske Legion. Denne styrken skulle bestå av væpnede styrker under norsk kommando. Quisling håpet at dette prosjektet skulle vinne tilbake nordmenns våpenære, som mange anså som tapt etter 9. april. *Fritt Folk* lot

¹²¹ Terje Emberland og Matthew Kott, *Himmlers Norge : nordmenn i det storgermanske prosjekt*, Oslo 2012: s. 264.

seg ikke be to ganger, og overskriften på proklamasjonen i Nasjonal Samlings partiavis lød: «Det norske folk får igjen rett til å bære våpen». Quisling og partiet ville på samme måte som med Hirden opparbeide en nasjonal legitimitet for den nyopprettede legionen. Et ledd i denne ambisjonen var opprettelsen av en legionstab bestående av norske offiserer fra den norske hær. Den 4. juli publiserte NS en verveoppfordring undertegnet av både Quisling og en rekke norske offiserer, og i de påfølgende ukene ble det opprettet rekrutteringskontorer over hele landet.¹²² Etableringen gjorde også de tyske nazi-toppene oppmerksom på hva som foregikk. I slutten av juni 1941 hadde Hitler et møte med blant annet Heinrich Himmler og sjefen for den operative Wehrmacht-staben, Alfred Jodl. Hensikten var å føre Legionen inn under Waffen-SS kontroll. I midten av august hadde 1700 frivillige meldt seg til tjeneste. På dette tidspunktet hadde allerede de første rekruttene blitt samlet på Bjølsen skole i Oslo, og med dette var bataljon Viken etablert. I slutten av juli ble de sendt med transportskip til Tyskland der opprettelsen av Den norske Legion formelt ble proklamert. Nasjonal Samlings forventninger om stor rekruttering slo imidlertid aldri til, og Legionen nådde aldri styrken til mer enn en bataljon. Den 17. januar 1942 ble likevel de norske frivillige satt inn ved Leningrad-fronten.¹²³ Her opplevde de både rolige former og skyttergravskrig alt ettersom hvor på fronten de befant seg. Himmler hadde pålagt SS visse spesialoppgaver, og det ble snart klart at nordmennene ikke automatisk var fritatt fra disse. Mange av de norske legionærene havnet i skyttergravene rundt Leningrad, men kunne trekkes ut og brukes til forskjellige former for SS-krigføring. Et eksempel på dette var når den norske offiseren Arthur Quist, sammen med norske legionærer fikk ordre om å skyte ned alle mannlige russere i en stasjonsby. Denne oppgaven ble utført, men dagen etter oppdaget de at en 17 år gammel gutt hadde sluppet unna. Ifølge en rapport Quist senere sendte til den norske regjeringens informasjonskontor i Stockholm, var det nærmest slagsmål om hvem som skulle få lov til å skyte han. Det endte med at legionærene trakk lodd for å avgjøre hvem som skulle få utføre denne «dåd». Denne episoden gjaldt trolig ikke mer enn en liten gruppe av Legionen, men er likevel et bilde på hvilke situasjoner de kunne finne seg selv i ved den sovjetiske fronten.¹²⁴ Ifølge forfatter, Nina Drolsum Kroglund, var det omtrent 5500 norske frivillige som deltok på tysk side under andre verdenskrig.

Hva var så motivet for nordmenn som meldte seg? Mange tidligere frontkjempere trekker frem Sovjetunionens angrep på Finland høsten 1939. Sympatien for finnene var enorm i det norske samfunnet, og skoleelever samlet inn penger til telt, soveposer, ryggsekker, og arrangerte

¹²² Terje Emberland m.fl. 2012: s. 264.

¹²³ Terje Emberland m.fl. 2012: s. 265 - 267. .

¹²⁴ Terje Emberland m.fl. 2012: s. 271.

fakkeltog i gatene. Regjeringen støttet tiltaket, og sendte i noen tilfeller representanter for å motivere til innsats.¹²⁵ Frontkjemperne var en gruppe sammensatt av mange forskjellige mennesker med ulik bakgrunn. Ifølge Kroglund var antakelig omtrent 80 prosent av dem NS-medlemmer, og de kom som regel fra de samme områdene der oppslutningen rundt partiet var høy. Oslo og Akershus hadde høyest antall frivillige, mens Hedmark, Østfold, Buskerud, Sør-Trøndelag og Oppland fulgte på. I forhold til folketall ser vi noen byer og bygder som utmerker seg. Av disse var blant annet Kirkenes i Finnmark. Frontkjemperne kom fra alle samfunnslag, både rik og fattig, og med forskjellig grad av utdanning. Gjennomsnittsalderen for de som vervet seg fra opprettelsen og til 1945 var ca. 24 år. Til tross for aldersgrensen på 17 år for å bli tatt opp i Waffen-SS, var det ungdom helt ned til 15-årsalderen som vervet seg ved å lyve på seg et par år. Flertallet av frontkjemperne som mistet livet ved fronten var under 20 år, og den yngste bare 16 år gammel. En stor del av de som meldte seg hadde en oppriktig nasjonal holdning, og sannsynligvis var noen også troende nasjonalsosialister. En felles fane de fleste kunne samles under var frykten for kommunismen. Noen stilte seg bak Quisling, mens andre sympatiserte med Tysklands krig. Mange ønsket som sagt å hjelpe finnene, noen kom fra reine NS-familier, mens andre kom fra familier med motstandsfolk, men som likevel valgte å kjempe på tysk side. Uansett grunn var nok de fleste patriotiske og idealistiske. De var tross alt villige til å ofre livet for det de trodde på. Det som går igjen hos de som har delt sine opplevelser ved fronten og grunnen til at de meldte seg er solidariteten med Finland, ønsket om å bygge opp et norsk selvstendig forsvar, og frykten for Sovjetunionen og kommunismen.¹²⁶

For Tromsø kommunes vedkommende ligger sammenhengen med frontkjemperne i økonomiske bidrag til Den norske Legion fra ordførerne og bytinget. Mellom august og desember bevilget ordfører Birger Motzfeldt 1000 kroner til legionen, noe som tilsvarte ca. 23 500 kroner i 2016.¹²⁷ I henhold til Granskningskomiteen er syv av bytingsmedlemmene på daværende tidspunkt solidarisk medskyldig, blant disse er Ole Thyholdt og Lars Nordmo som begge ble ordførere etter Motzfeldt.¹²⁸ Dette er videre analysert i kapittel 7.

¹²⁵ Nina Drolsum Kroglund 2010: s. 344.

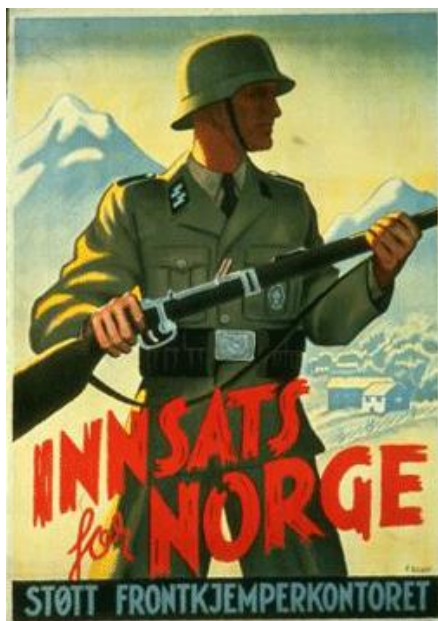
¹²⁶ Nina Drolsum Kroglund 2010: s. 344 - 345. .

¹²⁷ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

¹²⁸ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s.4.

6.2. Frontkjemperkontoret

Institusjonen som skulle få navnet «Frontkjemperkontoret» startet etter initiativ fra Nasjonal Samling Kvinneorganisasjon, som oppfordret til å holde kontakt med soldatene gjennom innsamlinger av pakker, strikking av varmt tøy og skriving av brev. *Fritt folk* refererte flittig til disse oppfordringene utover 1941, og i februar 1942 økte engasjementet ved opprettelsen av «Landsinnsamlingen til norske gutter ved fronten». Ikke lenge etter ble navnet endret til «Samlesentral for tøy til Den norske Legion», og fikk lokale i St. Olavs gate 5. i Oslo. Ifølge Gunnar Sverresson Sjøstad var disse tiltakene som midlertidige løsninger, og kan ikke sammenlignes med NS-institusjonen som endte med å ta over velferdstiltakene for frontkjemperne frem til kapitulasjonen.

Tidspunktet for den formelle etableringen av Frontkjemperkontoret er noe usikker, men Sjøstad har kommet frem til at det sannsynligvis var 28. mai 1942. Noe av hensikten til institusjonen var å bistå permitterte eller dimitterte frontkjemper etter at de var kommet hjem til Norge, og i den forbindelse ble flere konkrete tiltak iverksatt. Enkelte av disse tiltakene var i samarbeid med Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon eller tyske myndigheter. For eksempel ble det etablert en frontkjemperskole på Kviteseid i Telemark, der meningen var å gi dem undervisning i fag som gjorde dem rustet til å inneha stillinger i stat og kommune. Andre eksempler er etableringen av et hjem for frontkjemper på Riis i Oslo, og en eiendom ved Voksenkollen i Nordmarka som skulle benyttes til rekonvalesens for hjemkomne soldater. Som følge av jødedeportasjonene høsten 1942 og våren 1943, ble Frontkjemperkontoret i aller høyeste grad involvert i likvidasjonen av jødernes eiendeler og eiendom. Dette skjedde ved at deler av soldatenes velferd ble betalt med inndratte midler som stammet fra likvidasjonene, med Frontkjemperkontoret som ansvarlig utbetalingsinstans.¹²⁹

Etter frigjøringen la det midlertidige kommunestyret i Tromsø stor vekt på økonomiske bevilgninger, og det er her sammenhengen med Frontkjemperkontoret ligger. Som vi skal se

¹²⁹ Gunnar Sverresson Sjøstad, *Nordmenn i tysk krigsinnsats : en kvantitativ undersøkelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig*, Bergen 2006: s. 27 - 29.

fikk dette også konsekvenser for NS-ordførerne i deres respektive landssviksaker. Flere av ordførerne var via vedtak og deltagelse i bytinget involvert, og i kommunens granskingsrapport ble beløpene direkte knyttet til den enkelte.¹³⁰ Dette vil bli omtalt nærmere i det påfølgende kapitlet om Tromsø kommunes ordførere under okkupasjonen.

6.3. Oppsummering

Quisling la stor vekt på at Den norske Legion var Norges bidrag til å stanse kommunismen fra å spre seg. I januar 1941 meldte de første frontkjemperne seg inn, og mellom 200-300 fant veien til vervingskontorene. Tyskernes angrep på Sovjetunionen i juni samme år gjorde at innmeldingen økte, og omtrent 5500 gjorde aktiv frontkjempertjeneste i løpet av krigen. Mer enn 700 av disse falt, og noen kom aldri til rette. Frontkjemperkontoret hadde statistikk på antall soldater ved og bak fronten, som viste henholdsvis 1700 og ca. 300 mann. Nordmenn i tysk tjeneste kom fra forskjellige samfunnslag, og hadde ulike grunner til å verve seg. Frontkjemperkontoret ble et slags sikkerhetsnett for soldatene, men for å finansiere dette ble det brukt konfiskerte midler fra jødene.¹³¹

¹³⁰ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskingsrapport.

¹³¹ Store Norske Leksikon, Magne Skodvin, *Frontkjempere*, 2017a, <https://snl.no/frontkjempere> [lest/sitert 01.05.17].

Kapittel 7: NS – ordførere i Tromsø kommune 1940-1945

I dette kapitlet skal jeg gå nærmere inn på byens ordførere. Jeg skal først og fremst fokusere på aktiviteten deres i forbindelse med NS. Dette innebærer hvilken holdning de hadde overfor okkupasjonsmakten, og andre aspekter som ideologisk overbevisning og kollaborasjon med tyskerne. Kildene er hovedsakelig hentet fra Riksarkivet i forbindelse med landssviksakene mot ordførerne, samt byarkivet i Tromsø. Disse kildene inneholder blant annet rettsdokumenter, vitneutsagn og brevkorrespondanse med deler av myndighetene. Hensikten er å danne et bilde på hvordan NS opererte og samarbeidet med tyskerne, og hvordan ordførerne forholdt seg til den økte makten de fikk som følge av nyordningen. Jeg skal starte med en oversikt over Tromsø kommunes ordførere etterfulgt av en kronologisk analyse. Avslutningsvis i kapitlet er det en samlet oversikt over økonomiske skader NS-regimet påførte Tromsø kommune i henhold til det midlertidige kommunestyres granskingsrapport.

I løpet av okkupasjonen hadde Tromsø kommune følgende ordførere:

Malermester Alfred Nilsen 1937 til 25.08.1941.

Advokat Birger Motzfeldt 25.08.1941 til 31.12.1941.

Agent Ole Thyholdt 01.01.1942 til 12.10.1942.

Lærer Hjalmar Høyem 13.10.1942 til 31.12.1942.

Banksekretær Peder Larsen 01.01.1943 til 28.03.1944.

Politibetjent Anders O. Gagnås 01.03.1944 til 07.08.1944.

Bygartner Idar Schifloe 08.08.1944 til 23.02.1945.

Lærer Lars Nordmo 24.02.1945 til 08.05.1945.¹³²

7.1. Birger Motzfeldt – Nasjonal Samling tar ordførervervet

Det følgende vil bære preg av Tromsøs første NS-ordfører Birger Hjort Motzfeldts egne ord og forklaringer, hans brevkorrespondanse med Justisdepartementet og partiet sentralt i Oslo, samt vitneutsagn i forbindelse med landssviksaken mot Motzfeldt fra blant annet Tromsø kommunes rådmann Lars Thøring. Birger Motzfeldt var Tromsøs første NS-ordfører og satt fra 25. august 1941 til 31. desember samme år. Da Tyskerne okkuperte Norge var han 36 år gammel og drev

¹³² TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 2.

sin egen advokatpraksis i Tromsø sentrum. Motzfeldt meldte seg inn i NS 1. oktober 1940, som var relativt tidlig sammenlignet med de andre ordførerne. Han hevdet senere at han på dette tidspunkt ikke hadde noe kjennskap til hverken Quisling ambisjoner, hans politiske system eller hvilken rolle NS spilte i begivenhetene omkring 9. april. Samtidig hadde han ingen store innvendinger mot partiets program, og var forundret over at partiet ikke hadde tiltrukket seg flere tilhengere ved tidligere valg. Dette var ifølge han selv uansett nærmest irrelevant. Det var Terbovens tale 25. september og hans utsagn om at veien til Norges frihet og selvstendighet gikk gjennom NS som var det avgjørende for hans innmeldelse i partiet. For Motzfeldt var dette langt mer enn bare en frase. I likhet med mange andre anså han det på dette tidspunktet også som overveiende sannsynlig at Tyskland ble å vinne krigen. At Norge skulle ta konsekvensene for regjeringen Nygaardsvolds allianse med vestmaktene mente han ikke hadde noen hensikt. Tyskland hadde jo tross alt lovet Norges frihet i full utstrekning, under den forutsetning at nordmenn sluttet opp om NS. Han hevdet samtidig hardnakket at det ikke kunne falt han inn at en innmeldelse i partiet var det samme som å støtte Tyskland i den pågående stormaktkonflikten. Etter at han meldte seg inn aksepterte han en anmodning om å bli lagleder for partiet, som blant annet innebar å lede og organisere Nasjonal Samlings virksomhet i byen. I november 1940 kom Terboven personlig til Tromsø, og den fremtidige NS-ordføreren ble tilkalt til en konferanse med Norges Reichskommissar. På dette møtet ble han informert om at Terboven var nødt til å fjerne major Lindbeck-Larsen, som var militær stabssjef for Nordnorges-administrasjonen. Grunnen var at den norske majoren angivelig fungerte som spion. Videre forklarte Terboven at det skulle ansettes en ny fylkesmann, og at han ville at Motzfeldt straks skulle tiltrede. Til dette svarte han at han ikke ville inn i statens tjeneste, men ville fortsette sin advokatpraksis i Tromsø. I sitt vitnemål om saken hevdet Motzfeldt at han ble betydelig presset av Terboven, men fikk til slutt avstå fra den nye stillingen.¹³³

Tilfellet Motzfeldt er en anelse spesielt sammenlignet med de andre ordførerne. Høsten 1941 fikk han en henvendelse fra Justisdepartementet om å bli Høyesterettsdommer. Etter hardt press fra høyesterettsadvokat Christian Selmer fra Oslo valgte han å akseptere stillingen. Ifølge hans egen forklaring etter krigen var det to grunner til dette: For det første gikk advokatpraksisen dårlig økonomisk på grunn av hans politiske tilknytning til NS, og for det andre hadde han fått nok av å være ordfører. Det siste på grunn av at partiledelsen, ifølge Motzfeldt, åpenbart betraktet ordføreren som et redskap for å få gjennomført sine tiltak i den kommunale

¹³³ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring.

administrasjon, noe han ikke var komfortabel med.¹³⁴ Ifølge Statsadvokat Erling Rosts vitneavsigelse fra 1946 i landssviksaken mot Motzfeldt var det uvisst for han hvorfor Motzfeldt aksepterte stillingen som høyesterettsdommer, men en antakelse fra Rosts side var det trolig fordi NS-mannen og hans familie ble frosset ut over alt i Tromsø.¹³⁵ Selv forklarer Motzfeldt at for å komme unna ordførervervet måtte han overta en annen offentlig stilling, og det eneste han kunne tenkt seg var å jobbe som dommer. På denne måten kunne han utøve faget sitt uten å bli pålagt alle slags politiske verv ved siden av. Ved å akseptere stillingen som høyesterettsdommer fikk han også reise sørover, som han av hensyn til seg selv og sin familie mer enn gjerne ville. Mye tyder på at dagliglivet i Tromsø var blitt uutholdelig som følge av hans posisjon i NS. Motzfeldt forsøkte senere flere ganger å fratrukke sin stilling i Høyesterett, men både i august 1943 og mai 1944 avviste justisminister Sverre Riisnæs oppsigelsen hans. Ikke før 12. juli 1944 fikk den da tidligere NS-ordføreren trekke seg tilbake.¹³⁶ Videre forklarte han at betingelsen for hans avskjed var at han overtok et nytt embete. Alternativene var å jobbe som sorenskriver i Moss, Ytre Sogn eller Dalane. Det ble dog ingen av delene, da en av dommerne i Eidsivating Lagmannsrett var gått bort. Justisminister Riisnæs gikk med på å la Motzfeldt ta over, og han tiltrådte stillingen som dommer ved Eidsivating 20. august 1944.¹³⁷

Da oppfordringen til dannelse av «Regiment Nordland»¹³⁸ nådde Tromsø i januar 1941 hevdet Motzfeldt at han reagerte sterkt og meldte seg ut av partiet sammen med grosserer Wilsgaard, som var en av byens ledende forretningsmenn. Utmeldelsen av det som kan kalles to profilerte partimedlemmer i Tromsø gikk ikke upåaktet hen, og ble rapportert til partimyndighetene i Oslo. Da Heinrich Himmler og Josef Terboven kort tid etter befant seg i byen betegnet de det som et opprør, og Motzfeldt skrev i sin forklaring til retten at han mottok trusler om at arrestasjon og deportasjon til Tyskland var klargjort. Av hensyn til sin kone og to barn tilbakekalte han utmeldelsen, men nektet å fortsette som NS-lagfører. Den 10. mai 1943 meldte han seg for andre gang ut av partiet.¹³⁹ To dager senere ble han kalt inn til sikkerhetspolitiet, mistenkt for å ha vært i kontakt med sin bror, Helge Motzfeldt, som hadde reist til England ved et tidligere tidspunkt. Etter flere ubehagelige avhør ble han løslatt, men tyskerne gjorde det klart

¹³⁴ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring.

¹³⁵ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Vitneforklaring av Statsadvokat Erling Rost, 07.02.1946.

¹³⁶ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring og brev fra justisminister Sverre Riisnæs til Birger Motzfeldt 27.08.1943 og 11.05.1944.

¹³⁷ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Brev fra Justisdepartementet ved justisminister Sverre Riisnæs til Birger Motzfeldt, 12.07.1944.

¹³⁸ Store Norske Leksikon, Magne Skodvin, *Regiment Nordland, 2017b*, https://snl.no/Regiment_Nordland [lest/sitert 28.04.17]. Regiment Nordland var en tysk SS-avdeling med norsk vervet personell, dannet etter opprop fra Vidkun Quisling januar 1941.

¹³⁹ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring og utmeldelsespapirer fra NS 10.05.1943.

at han kun slapp unna så lett på grunn av at han var medlem av NS og Høyesterettsdommer. Utmeldelsen to dager tidligere var ennå ikke ferdig behandlet før han som følge av truslene valgte å tilbakekalle den.¹⁴⁰ Som vi har sett var Motzfeldt aktiv under okkupasjonen. I tillegg til det foregående fungerte han som formann i Arbeidsrådet, Lånekassen for jordbrukere, og Lånekassen for fiskere. I et brev til myndighetene 28. september 1944 søkte han om å bli løst fra alle disse stillingene. Begrunnelsen han oppga var sin endelige utmeldelse av partiet sensommeren 1943. I det samme brevet opplyste han at grunnen til at han forlot partiet var fordi han var sterkt uenig i politikken som ble ført.¹⁴¹ Etter krigen hevdet Motzfeldt at han ikke var klar over at Nasjonal Samlings politikk var nazistisk med den hensikt å innføre et tysk politisk system i Norge. Han kjente kun Hitler-Tyskland gjennom avisene, og var angivelig fullt klar over at det norske folk ikke ville godta instanser som for eksempel det tyske politivesenet.

Vinteren 1940/41 begynte han å irritere seg over tyskeres politiske behandling av NS i byen. De hadde en utpreget tilbøyelighet til å blande seg inn i den minste lille ting, og ved partiets kontorer i Tromsø hadde de plassert en «berater», som var en slags politisk rådgiver. For Motzfeldt var det åpenbart at han var der for å påse at alt gikk riktig for seg. I denne sammenhengen var «riktig» at det gikk som tyskerne ville, og etter mønster av NSDAP i Tyskland. På denne måten fikk Nasjonal Samlings politikk ifølge Motzfeldt preg av å være mer tysk enn norsk. Dette aksepterte han ikke og fortalte om flere sammenstøt med den tyske «berateren». Han hevdet videre at de som arbeidet i partiet i Tromsø var innstilt på å føre en norsk politisk linje. Inntrykkets hans var imidlertid at partiledelsen var splittet på dette punktet. Det var ikke mye informasjon å få fra Oslo, men Tromsøs medlemmer var av den forståelse at det var to linjer innenfor Nasjonal Samlings ledende kretser: En som ville samarbeide med tyskerne i den grad det kunne tjene norske interesser uten å involvere seg utover det, og en som i tillegg til dette ville støtte opp om Tyskland både politisk og økonomisk. I dag vet vi at det var den siste gruppen som vant fram.

Da det ble kjent i Tromsø at nordmenn kunne melde seg frivillig i Waffen SS, forklarte Motzfeldt at partiet lokalt i Tromsø reagerte negativt og mente det oppfordret til borgerkrig.¹⁴² Han var enig med sine kolleger, og i tillegg til dette trakk han frem flere hendelser som sentrale

¹⁴⁰ TKA, løpenummer 370, mappe: Birger Motzfeldt saken, benådningsandragene for Birger Motzfeldt ved høyesterettsadvokat Leif S. Rode.

¹⁴¹ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Brev fra Birger Motzfeldt til sjefen for Sosialdepartementet herr minister Lippestad og sjefen for Finansdepartementet herr minister Prytz, begge 28.09.1944.

¹⁴² RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring.

for sine forsøk på å melde seg ut av partiet og søke avskjed som Høyesterettsdommer: Krigsloven av 14. august 1943 proklamerte krigstid i Norge, og erklærte at Vestmaktene var landets fiender. Samtidig var Tyskland og dets forbundsfeller å anse som Norges forbundne stater. Opprettelsen av Hirden og andre væpnede partiorganisasjoner, innføringen av særdomstoler i Norge, og endelig avisenes avsløringer om at en politiembetsmann var dømt til døden og skutt for angivelig å ha nektet å utføre en ordre, var ifølge Tromsøs første NS-ordfører andre sentrale grunner.¹⁴³ Motzfeldts gjentatte forsøk på å melde seg ut av partiet og tre av som høyesterettsdommer støttes av kildematerialet. Både utmeldelsespapirene og brevkorrespondansen med Justisdepartementet er tilgjengelig i hans respektive landssviksak.¹⁴⁴

Etter krigen ble Rådmann Lars Thøring innkalt som vitne i forbindelse med landssviksaken mot Birger Motzfeldt. Han fortalte at både kommuneadministrasjonen og byens befolkning så på oppnevnelsen av den nye ordføreren og innføringen av «den nye tid» med en viss spenning. Motzfeldt tok imidlertid brodden av dette spenningsmomentet, og beklaget ovenfor rådmannen at han var blitt pålagt ordførervervet av Innenriksdepartementet. Han forklarte at han ikke så noen vei utenom å tiltrå som ordfører, og lovt å gjøre sitt beste for å samarbeide med den kommunale administrasjonen. Ifølge Thøring var Motzfeldt forståelsesfull og optrådte til enhver tid korrekt. Noe politisk press overfor funksjonærene i kommunen forekom heller ikke. Som tidligere nevnt var Thøring en av de involverte i opprettelsen av en kommunal granskningskomite etter okkupasjonens slutt. Han gikk også igjennom de sakene som ble behandlet i Motzfeldts tid som ordfører, og konkluderte med at avgjørelsene ikke i noen overveiende grad var preget av politiske hensyn. I de fleste sakene av administrativ og finansiell art ble fagsjefene og rådmannens innstillinger fulgt, mens saker med politisk natur ikke ble forelagt administrasjonen. Disse tok ordføreren og bytinget seg av, og i den forbindelse ble bevilgningen på 1000 kroner til Den norske Legion igjen fremhevet.¹⁴⁵ Dette tilskuddet følger naturlig nok Motzfeldt gjennom rettsdokumentene.

I kapittel 1.4. skrev jeg kort om forfatter Henrik Brobergs avsløringer rundt Ole Thyholdts overtakelse av jøden Daniel Caplans aksjer. I sitt vitnemål i forbindelse med landssviksaken mot Motzfeldt, avdekker Rådmann Thøring et lignende eksempel på maktmisbruk fra Nasjonal Samlings side. Dette gjaldt et forsøk fra konsul Harald Berg, med bistand fra innenriksminister

¹⁴³ RA, Oslo politikammer, Dommer, Dnr. 2172. Tiltaltes forklaring.

¹⁴⁴ RA, Oslo politikammer, Dommer, Dnr. 2172. Utmeldelsespapirer og brev til justisminister Sverre Riisnæs som billag i rettsdokumentene.

¹⁴⁵ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Vitneforklaring av rådmann i Tromsø kommune, Lars Thøring 20.02.1946.

Albert Viljam Hagelin, om å kjøpe kommunens festerettigheter i Tromsø Kullkran for et bagatellmessig beløp. Motzfeldt erklærte seg i dette tilfellet inhabil, da han var Bergs advokat. Etter et møte med Thøring gikk han likevel inn for å få utredet saken ved å anskaffe en beregning av verdiene det var snakk om. Disse beregningene viste at verdien kunne anslås til omtrent 500 000 kroner, mens Berg og Hagelin forsøkte å presse kommunen til å godta et beløp på litt over 20 000 kroner. Prisberegningen var gjort av en aktuar, og når disse tallene forelå ble de diskutert på en konferanse mellom Motzfeldt, varaordføreren og Thøring. På grunn av at Motzfeldt var inhabil var det opp til varaordføreren, som for øvrig også var NS-medlem, å ta den endelige avgjørelsen. Han foreslo at rettighetene ble overdratt til Berg for full pris, altså 500 000 kroner. Etter anmodning fra Motzfeldt gjorde Thøring en redegjørelse av saken der overdragelse kunne gjennomføres for den faktiske verdien, og sendte det til Hagelin. Kommunen hørte aldri noe mer om saken verken fra innenriksministeren eller Berg.¹⁴⁶ I 2016 tilsvarte verdiberegningen på 500 000 omtrent 11 700 400 kroner, mens Berg og Hagelins bud på 20 000 ca. 470 000 kroner.¹⁴⁷ Som vi ser er dette betydelige summer, og et tilfelle der Berg og Hagelin forsøkte å utnytte sine posisjoner som konsul og innenriksminister.

Ifølge Thøring var Motzfeldts tid som ordfører i stor grad preget av tyskernes rekvireringer av hus, leiligheter, lager og kontorer. Disse behovene ble mer og mer omfattende, og gjorde at deler av Tromsøs befolkning ble tvunget ut av sine hjem og måtte finne seg husly på andre måter. Thøring beskriver forhandlingene med tyskerne og formidlingen som fulgte til sivilbefolkningen som ekstremt krevende for både han selv og Motzfeldt. De forsøkte å gjøre det best mulig for Tromsøs borgere, men tyskerne beslagla etter hvert flere av de beste privateiendommene i byen. Påfølgende meglings mellom Thøring/Motzfeldt og kommandøren for sikkerhetspolitiet om frigivelse av eiendommene førte ingen vei. Forhandlingene om Frelsesarmeens barneherberge og byens skoler, som var rekvirert på et tidligere tidspunkt, ble tilsvarende resultatløs. Tyskerne stilte stadig større krav, og i november 1941 erklærte Thøring ovenfor Wehrmacht at flere rekvisisjoner av hus og eiendom ikke kunne gjennomføres. Samtidig presiserte han til Motzfeldt at alle krav innenfor rimelighetens grenser nå måtte være dekket. Dette var ordføreren enig i, men det var uansett siste gang noen av de hadde mye å gjøre med tyske rekvisisjoner. Motzfeldts etterfølger opprettet et eget rekvisisjonskontor under

¹⁴⁶ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Vitneforklaring av rådmann i Tromsø kommune, Lars Thøring 20.02.1946.

¹⁴⁷ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

nazistisk ledelse, som naturligvis gagnet tyskerne i fremtidige rekvisisjonssaker.¹⁴⁸ Etterfølgeren var Ole Thyholdt, og hans virke som ordfører er videre analysert i påfølgende kapittel. Før Motzfeldt gikk av som ordfører 31. desember 1941 ba han Thøring om en siste ting. Han hadde kjennskap til en skattesak som snart ville komme fra en av byens jøder, og ville at saken skulle behandles på en ordentlig måte. Dette forteller noe om hans standpunkt angående byens jøder.

Ifølge Thøring ivaretok ordfører Motzfeldt reelle norske interesser under sitt virke som ordfører i Tromsø. Videre beskriver han Motzfeldt som en mann med saklig holdning, faglig autoritet og korrekt opptreden ovenfor administrasjonen, samt de kommunale funksjonærer. Med disse egenskapene satte han bremsen for Nasjonal Samlings politiske press overfor kommunen. Da Motzfeldt ble innsatt som ordfører av Innenriksdepartementet 25. august 1941 hadde Tyskland et godt grep på de allierte, og de fleste trodde de skulle seire på alle fronter, inkludert ordføreren selv. På dette tidspunktet var det ingen tvil om at partiet forventet at Motzfeldt som første NS-ordfører i Tromsø skulle jobbe for å nazifisere kommunen. Slik gikk det imidlertid ikke. Etter at Motzfeldt hadde gått av som ordfører ble Thøring innkalt til NS-fylkesmann G. Hasle. Her ble han informert om at tiden med saklighet for å få det som partiet ville var over. Nå skulle det gjennomføres en politisk revolusjon. Rådmannen mente som sådan at det politiske presset fra NS økte etter Motzfeldts avgang og det påfølgende møtet med fylkesmannen.¹⁴⁹

Tromsø kommunes første NS-ordfører ble ved Eidsivating Lagmannsrett 6. mai 1946 dømt til tvangsarbeid i fire år, diverse rettighetstap inkludert tap av advokatbevilgning for to år, og inndragning av 46 538 kroner.¹⁵⁰ I 2016 tilsvarte dette omtrent 945 360.¹⁵¹ Ved Høyesterettsdom av 14. november 1946 ble straffen hans forhøyet til tvangsarbeid i seks år og tap av advokatbevilgningen for 10 år.¹⁵² Motzfeldts advokat søkte senere om benådning for sin klient, og ved kongelig resolusjon 1. juni 1951 ble han benådet i henhold til landssviksordningen § 11 nr. 5 i den forstand at han kunne drive saksvirksomhet igjen. I forbindelse ved benådningssøknaden ble det i likhet med landssviksaken gitt vitnemål og erklæringer som talte i Motzfeldt favør. Thøring viste til sitt første vitnemål i saken og gav benådningen sin beste

¹⁴⁸ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Vitneforklaring av rådmann i Tromsø kommune, Lars Thøring 20.02.1946

¹⁴⁹ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Vitneforklaring av rådmann i Tromsø kommune, Lars Thøring 20.02.1946.

¹⁵⁰ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Kjennelse i Høyesteretts kjæremålsutvalg 02.09.1946.

¹⁵¹ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

¹⁵² RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Ankeerklæring framlagt i Norges Høyesterett kjæremålsutvalg 20.04.1948.

anbefaling. Han tilføyde at han vanligvis ikke var innstilt på at det burde gis benådning eller amnesti ovenfor landssvikere, og at han heller aldri tidligere hadde anbefalt søknader av samme art.¹⁵³ Andre vitner var Statsadvokat Erling Rost, brannmester Sigurd Johan Holm, formann i Tromsø kommunale tjenestemannsforening Erik Wangberg m. fl. Alle uttalte at de aldri hørte at Motzfeldt kom med pålegg eller trusler for å få dem til å melde seg inn i NS eller lignende politiske henvendelser. Samtlige ble eksaminert angående Birger Motzfeldts opptreden i Tromsø. Det ble spesielt lagt vekt på hans virke som ordfører og om hvorvidt han tilgodeså NS eller tyske interesser, eller ivaretok norske interesser. Det må sies at spesifikt om hans kommunale virke, var det kun Thøring som hadde kunnskap om. Når det gjelder punktene i den fulle tiltalebeslutningen vil disse vises til i sin helhet for de resterende ordførerne. I Motzfeldts landssviksak forelå det imidlertid ikke en samlet oversikt over disse.¹⁵⁴

7.2. Ole Thyholdt – forretningsmannen

Ole Thyholdt er tidligere omtalt både i forbindelse med Tromsø kommunes bevilgninger til Hirten og under kapitlet om tidligere forskning. I det følgende vil jeg gå nærmere inn på hans aktivitet under okkupasjonen.

Etter at Birger Motzfeldt forlot Tromsø til fordel for Oslo og embetet som høyesterettsdommer, utnevnte Innenriksdepartementet Ole Thyholdt som ny ordfører. Den fremtidige NS-ordføreren var 34 år ved tyskernes inntog i Norge, og drev en forretning i Tromsø sammen med sin bror, Edward Thyholdt. Den 23. oktober 1940 meldte han seg inn i NS og 10. august 1942 i Nasjonal Samlings særorganisasjon Nasjonal Samling Hjelpeorganisasjon (NSH), der han stod som medlem til kapitulasjonen. Han var i tillegg medlem av rikshirden fra 5. mars 1941 og frem til frigjøringen. Thyholdt var ordfører i Tromsø kommune fra 1. januar 1942 til 12. oktober 1942, da han trakk seg fra vervet på grunn av sykdom.¹⁵⁵ Fra våren 1941 og ut året arbeidet han som organisasjonsleder i Tromsø NS-lag, der han passet på medlemmene og tok seg av registreringene inn i partiet. Dette ansvaret fikk han påny 1. januar 1945 og fortsatte frem til kapitulasjonen. I mellomtiden hadde han rykket opp og fungert som lagfører for partiet. Ifølge Thyholdt selv styrte han under hele sin tid i NS sin aktivitet mot de som allerede var medlemmer. Dette var fordi han mente det var mye «skitt» innad i partiet. Han hevdet samtidig

¹⁵³ RA, Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172. Erklæring fra rådmann i Tromsø kommune Lars Thøring i forbindelse med benådningssaken til Birger Hjort Motzfeldt 27.04.1948.

¹⁵⁴ Vitneerklæringer avgitt i samme tidsrom og forbindelse som rådmann Lars Thørings erklæring.

¹⁵⁵ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Tiltaledokumenter Troms politikammer landssvikavdelingen 10.02.1947.

at han aldri var aktiv utad, for eksempel ved å påvirke folk til å melde seg inn. Han stilte seg totalt utenfor aktiviteter i Hirden, med unntak av at han var pliktmedlem som følge av medlemskapet i NS.¹⁵⁶ Dette samsvarer ikke med Tromsø kommunes granskingsrapport, der han som tidligere nevnt står ansvarlig for en økonomisk bevilgning til Hirden. Han sa også spesifikt at han ikke eide hirduniform, noe han i en senere forklaring endret på da en kvittering for bestilt uniform dukket opp. Denne uniformen hevdet han var blitt sydd om til klær til hans barn.¹⁵⁷

Ifølge rådmann Thøring blandet Thyholdt seg lite inn i administrasjonen i sin tid som ordfører. Noe politisk press overfor de kommunale funksjonærene forekom heller ikke, med ett unntak: Fagsjefene i kommunen fikk oversendt boken *Russland og vi*, skrevet av Vidkun Quisling.¹⁵⁸ Her prekte NS-føreren om «korstog» mot det kommunistiske Sovjet, som ifølge han var en fare for sivilisasjonen i hele Europa.¹⁵⁹ Av mer alvorlig grad er ordførerens bevilgning til Frontkjemperkontoret på 10 000 kroner av kommunens penger. I 2016 tilsvarte dette omtrent 222 750 kroner.¹⁶⁰ Det daværende bytinget er av kommunens egen granskingskomite oppgitt som solidarisk medansvarlig. Blant disse var blant annet de fremtidige ordførerne Hjalmar Høyem og Idar Schifloe, som vil bli omtalt senere i kapitlet.¹⁶¹ Utenfor sitt virke som ordfører var han også sammen med flere andre NS-medlemmer med på å sende en oppfordring til ordføreren i Tromsø om å bevilge 2000 kroner til Den norske Legion.¹⁶² Dette tilsvarte ca. 44 000 kroner i 2016. Sammen med flere andre økonomiske tilskudd til NS-formål gjør dette ifølge kommunens granskingskomite Thyholdt til den ordføreren med desidert størst økonomisk ansvar som følge av sin politiske aktivitet under okkupasjonen. Eksempler på dette er blant annet en bevilgning for tilstelning til Justisminister Sverre Riisnæs, gratis bruk av bystyre- og formannskapssal for partiet, og kjøp av NS-tidsskrifter.¹⁶³

Thyholdt var også involvert i tyskerne rekvirering av hus og leiligheter, nærmere bestemt i Vestregata 44 i Tromsø sentrum, der revisor Ingvald Johansen bodde sammen med sin mor.

¹⁵⁶ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rapport til politimesteren i Troms med avhør av Ole Thyholdt 02.06.1945.

¹⁵⁷ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rettsdokument, tiltaltes forklaring.

¹⁵⁸ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rapport til Troms politikammer fra Lars Thøring 19.07.1945.

¹⁵⁹ Hans Olaf Brevig m.fl. 2002: s. 28.

¹⁶⁰ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1942 og 2016. Det samme gjelder for de 44 000 kronene på s. 56.

¹⁶¹ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 5.

¹⁶² RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Forelegg for Ole Thyholdt 21.02.1947.

¹⁶³ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS skader i Tromsø kommune, granskingsrapport s. 5.

Etter at de hadde blitt fjernet, leide Thyholdt to personer til å kaste Johansens møbler ut av rommene han disponerte. Ordføreren påstod at dette var en sak som var behandlet og vedtatt i kommunens rekvisisjonsnemnd, men det viste seg senere at dette ikke var tilfelle. Som ordfører hadde han handlet på egenhånd, og da Johansen protesterte på dette maktmisbruket ble han få timer etterpå hentet av Statspolitiet. Ifølge Johansen ble han bragt til deres kontor der han fikk beskjed om at NS-ordføreren hadde sendt inn klage på at han motarbeidet partiet, og at forseelser som dette ble straffet med seks måneder fengsel. Etter tre avhør på tre dager fikk han beskjed om at saken nå lå under ordenspolitiet.¹⁶⁴ Som følge av dette måtte Olsen bo på loftet i en sjå. Dette egnet seg ikke som bolig, men ved søksmål fikk han leiligheten tilbake etter to måneder.¹⁶⁵ Et annet medlem av rekvisisjonsnemnda, Conrad Rye-Holmboe, sa under sin forklaring om saken at Johansen protesterte overfor han etter utkastelsen, og at rekvireringen av boligen ikke hadde blitt diskutert blant medlemmene.¹⁶⁶ Dette styrker påstanden til Johansen om at Thyholdt opererte alene.

Det finnes flere tilfeller der Thyholdt viser sin dedikasjon til NS. Tromsøværingen Kjell Sørbøe hadde meldt seg inn i partiet sammen med noen kamerater da de gikk på middelskolen i 1934. Sørbøe var ikke aktiv i partiet årene før krigen, men fornyet medlemskapet i 1940. Etter flere møter bestemte han seg for å melde seg ut i begynnelsen av januar/februar 1941. Han ble så lovet at dette skulle tas til følge og hørte ikke noe mer om saken. Ifølge Sørbøe selv fikk han i mai 1944 likevel et trusselbrev fra Thyholdt om rettslig forfølgelse hvis han ikke betalte medlemskontingent for 1942, 43 og 44. Hvis han gjorde det, skulle Thyholdt stryke han som medlem fra kartotekene. Et annet NS-medlem, Andreas Giswold, som var en gammel kamerat av Sørbøe hadde tatt seg av utmeldelsen i 1941. Han bekreftet at dette var gjort, og Sørbøe hørte ikke mer fra partiet. Begge disse eksemplene viser at Thyholdt tok stillingen som ordfører og NS-lagfører på alvor og var langt mer enn et pliktmedlem av partiet.¹⁶⁷

En artikkel skrevet av Thyholdt ble 4. januar 1944 utgitt i *Dagbladet Tromsø*. Tittelen var «Mot lysere tider», og bygde på et møte partiet hadde holdt kort tid i forkant. I denne artikkelen uttalte han at 1943 hadde vært et hardt år, og takket samtidig kampfellene i partiet for godt utført arbeid

¹⁶⁴ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Stevning mot Ole Thyholdt av Ingvald Johansen 26.06.1945.

¹⁶⁵ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Brev til Tromsø byrett fra Troms politikammer landssviksavdelingen 10.02.1947.

¹⁶⁶ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rapport til Tromsø politikammer Landssvikavdelingen av konstabel Hjalmar Amundsen.

¹⁶⁷ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rapport til Troms politikammer, avhør av Kjell Sørbøe, udatert.

i året som hadde gått. Videre minnet han på at alle i partiet måtte gå inn med «samme glød og begeistring» som soldatene ved fronten, som satte livet på spill for bevegelsen. «De skal være vårt eksempel», uttalte han. På vegne av føreren og Norges ministerpresident fikk så de frammøtte frontkjemperne utdelt Frontkjempermerket av fylkesfører Olaf Hoff.¹⁶⁸

I mai 1940 gikk flere i byens forretningsstand og andre interesserte sammen om å diskutere muligheten for å stifte et nordnorsk forsikringsselskap i Tromsø. Dette selskapet var det tidligere omtalte Tor A/S. I løpet av møtet ble flere av dem enige om opprettelse av selskapet. Det ble nedsatt en arbeidskomité, som for øvrig Thyholdt var en del av. Komitéen gikk videre med kapital til selskapet og dannelse av styre, og Thyholdt ble valgt som et av fire styremedlemmer. I midten av april 1943 skrev han et brev via NS-Tromsø lag til fylkesfører Hoff, der han fortalte om uenigheter innad i forsikringsselskapet. På det første ordinære representantskapsmøtet i 1942 hadde en fabrikkeier ved navn T. Giswold blitt kastet som supplement til styret. Thyholdt omtalte Giswold som selskapets største personlige aksjonær, som ved flere anledninger hadde skaffet betydelige forretninger til firmaet. Grunnen til utfrysningen var angivelig på grunn av at han var NS-medlem. Videre fortalte Thyholdt at han selv var valgt inn i styret for to år, men han ble kastet på det siste representantskapsmøtet samme år, også han på grunn av sitt NS-medlemskap. Til fylkesføreren skrev han at dette nederlaget ikke hadde stor betydning for han personlig, det var partiet han var redd for. NS-lagføreren kategoriserte det som en offentlig demonstrasjon mot «vår bevegelse», og at det ikke kunne tolereres. I så fall ville partiets autoritet svekkes på alle hold.¹⁶⁹ Om det virkelig var partiet og ikke seg selv han var bekymret for er vanskelig å si sikkert. Alt tatt i betraktning viser dette likevel at Thyholdt ikke nølte med å informere de rette instanser i partiet hvis han mente det var nødvendig.

Forretningen brødrene Thyholdt drev før og under okkupasjonen ble raskt mistenkt for økonomisk landssvik i kjølvannet av frigjøringen. 8. oktober 1945 utstedte Erstatningsdirektoratet et hastebrev til avdelingen for landssviksaker ved Tromsø politikammer, der de ba om beslagleggelse av firmaets forretningsarkiv. Skap og skuffer, inkludert Thyholdt brødrenes skrivebordsskuffer, skulle ransakes og bringes til erstatningsdirektoratets kontorer i frykt for at dokumenter skulle fjernes eller skjules. Ironisk nok var det tidligere nevnte revisor Ingvald

¹⁶⁸ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Rapport til Troms politikammer, kopi av utskrift fra Tromsø Dagblad for 4. januar 1944.

¹⁶⁹ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Brev fra NS Tromsø-lag ved Ole Thyholdt til fylkesfører Olaf Hoff 19.04.1943.

Johansen som fikk oppgaven med å gjennomgå arkivene.¹⁷⁰ Etter at Thyholdt egenhendig hadde rekvirert huset hans til tysk bruk, og kastet både han og møblene ut i prosessen, gikk han trolig til oppgaven med stor iver. Brødrene Thyholdt startet som salgsagenter i 1925, og fikk etter hvert overtatt noe engrossalg for egen regning. Mens krigen i Nord-Norge pågikk var Ole Thyholdt medlem av Forsyningsnemnda i Tromsø, mens Edward Thyholdt var formann i Forsyningsrådet for Nord-Norge. Dette satte brødrene i en svært gunstig situasjon, da Forsyningsrådet bestemte hvilke firmaer som skulle omsette deler av varene som ankom byen. Som følge av sitt NS-medlemskap var Ole Thyholdt i tillegg medlem av en del komiteer og utvalg under okkupasjonen, deriblant utvalget for frukt, grønnsaker og poteter der han selv ble tildelt grossistrettigheter. Ifølge Erstatningsdirektoratets undersøkelser økte brødrenes firma omsetningen betraktelig etter at tyskerne kom til Tromsø. De søkte og fikk opptak i det «Deutsche Handelskammer Norwegen», som ble opprettet i Oslo høsten 1940.¹⁷¹ De fleste store norske næringslivsorganisasjoner og bedrifter meldte seg inn kammeret, der noe av hensikten var å sikre økonomisk samarbeid mellom okkupanten og norsk næringsliv.¹⁷² Brødrene søkte senere om grossistrettigheter i flere bransjer, og i tillegg til nevnte salgsrettigheter for frukt og grønt, fikk de også rettigheter for salg av såpe. Fylkesforsyningsnemnda i Tromsø, som ifølge Erstatningsdirektoratet var nazifisert, tildelte på toppen av dette en hel del betydningsfulle varekvoter til firmaet.¹⁷³ Dette viser at Ole Thyholdt åpenbart brukte sin posisjon i NS for bygge opp sin forretningsvirksomhet og samtidig slå seg opp økonomisk i løpet av okkupasjonen. Brødrene Thyholdt ga dessuten økonomisk støtte til oppstarten av firmaene Mentzoni & Lund A/S og Isaksen A/S. Brevkorrespondanse beslaglagt av Erstatningsdirektoratet etter krigen viste at Thyholdt fungerte som mellomledd for førstnevnte og Sverre Young Radioselskap i Oslo for anskaffelse av radiosenderrør til tyskerne. I tillegg fikk brødrene Thyholdt en rekke andre varer levert til, eller de sørget for at Mentzoni A/S fikk varer som åpenbart var bestemt for samme mottaker. 19. november 1945 ble Ole Thyholdt arrestert i sitt hjem i Balsfjordgata i Tromsø og siktet for «medvirkning til (finansiering) av nyopprettede bedrifter som arbeidet til fordel for

¹⁷⁰ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Brev fra Erstatningsdirektoratet til Tromsø politikammer landssvikavdelingen 08.10.1945.

¹⁷¹ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Brev fra Erstatningsdirektoratet til Tromsø politikammer landssvikavdelingen, udatert.

¹⁷² Arkivverket, Riksarkivet og Statsarkivene, *Okkupanten og norsk næringsliv, 2017*, <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Andre-verdskrig/Naeringslivet/Okkupanten-og-norsk-naeringsliv> [lest/sitert 28.04.17].

¹⁷³ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Dokument fra Erstatningsdirektoratet ved representanten for Troms fylke, udatert.

fienden, og utilbørlig ervervsmessig virksomhet i forbindelse hermed». ¹⁷⁴ Den tidligere NS-ordførers personlige formue ble samtidig beslaglagt.

Til tross for avdekkingen av brødrene Thyholdts forretningsvirksomhet under okkupasjonen, kom representanten for Tromsø fylke ved Erstatningsdirektoratet 28. juni 1947 fram til at det ikke forelå grunnlag for å forfølge brødrene Thyholdts firma for økonomisk landssvik. Personlig slapp Ole Thyholdt imidlertid ikke unna. Tiltalen i landssviksaken inkluderte hans aktivitet i NS, hans rolle i bevilgningen på 2000 kroner for utrustning til Den norske Legion, foredraget titulert «Mot lysere tider» og bidraget på 10 000 kroner til Frontkjemperkontoret som han som ordfører bevilget til organisasjonen. Disse beløpene tilsvarte henholdsvis ca. 44 550 og 222 750 kroner i 2016. ¹⁷⁵ Thyholdts brev til Fylkesfører Hoff om uenigheter innad i forsikringsselskapet Tor A/S der han uttrykker bekymring for «vår bevegelse», og foredraget «Mot lysere tider» i 1944 tyder på at hans ideologiske overbevisning for NS var til sterk. Vi har også sett tilfeller der han viste seg frem fra en mer personlig side, da han egenhendig rekvirerte huset til Ingvald Olsen og hans mor til tysk bruk og kastet møblene deres ut på gaten i prosessen. Thyholdt ble dømt til ett års fengsel, samt retten til å stemme og gjøre tjeneste i forsvaret i ti år. Samtidig ble det inndratt 4000 kroner i ulovlig fortjeneste, og forelagt et erstatningskrav på 11 000 kroner. Beregnet verdi i 2016 er henholdsvis ca. 84 570 og 232 570 kroner. ¹⁷⁶

Grunnlaget for den fulle tiltalebeslutningen var følgende:

- a) *at siktede den 23/10-40 meldte seg inn i NS, og den 10/8-42 meldte seg inn i NSH, betalte kontingent i NS. med kr. 352,- og i NSH med kr. 1.150,- og stod som medlem i begge organisasjoner til frigjøringen. Fra 5/3-41 til frigjøringen var han også medlem av Rikshirden.*
- b) *at siktede som NS medlem deltok aktivt i partiarbeider og innehadde flere tillitsverv. Således var han fra våren 1941 og til årets utgang, og fra januar 1945 og til frigjøringen NS organisasjonsleder, og hadde som sådan med blant annet innregistreringen av NS medlemmer og oppsynet med dem. Fra våren 1943 og til 29/8-44 var han konstituert lagfører for Tromsø lag av NS.*

¹⁷⁴ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52. Melding til Erstatningsdirektoratet Tromsø fra Tromsø politikammer 19.11.1945.

¹⁷⁵ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

¹⁷⁶ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1945 og 2016.

- c) at siktede som ordfører i bystyremøte den 6/7-42 bevilget kr. 10.000,- til frontkjemperkontoret. Senere bevilget han som ordfører kr. 1.500,- til innredning av NS lokale, kr 300,- til et skistevne for NS.
- d) at siktede ytet følgende bidrag til NSH: den 11/4-44 kr. 250,-, den 30/5-44 kr.460.-, og (ikke tidsbestemt) kr. 200,-. I følge liste fra dagbladet Tromsø av 1/8-42 har han ytet et bidrag på kr. 100,- til den norske legion.
- e) at siktede som bystyremedlem i bystyremøte den 21/7-43 medundertegnet en bevilling på kr. 10.000,- til frontkjemperkontoret.
- f) at siktede den 25/7-41 sammen med 7 nasister undertegnet en henstilling til ordføreren i Tromsø om bevilling av kr. 2000,- til legionens oppsetting av utrustning.
- g) at siktede den 25/7-41 i Tromsø holdt et foredrag som ble gjengitt i dagspressen med tittel «Mot lysere tider», hvor han blant annet minnet om at en måtte gå inn med samme glød og begeistring som våre kampfeller som ute ved fronten setter livet inn, og framhevet frontkjemperne som eksempel.
- h) at siktede den 20/7-41 sammen med nasistene Birger Motzfeldt og Terje Giswold sendte ut et opprop hvor de agiterte for den norske legion og henstillet til alle som ikke kunne kjempe ved fronten å yte sitt pengebidrag til nordmenn som skulle «i kamp for den store sak».

II. Provisorisk anordning av 29/9-45 §17 som setter straff for den som avhender, tar i besiddelse, forbruker eller på annen måte nyttiggjør seg som eier eller bruker formuesverdier som han vet eller bør forstå har vært gjenstand for konfiskasjon.

Grunnlaget for tiltalen er: at siktede i 1944 av bestyreren i for inndratte jødeboer i Tromsø, Jacobsen, kjøpte 38 aksjer til stykkpris kr.200,- i forsikringselskapet Tor A/S, og som han visste var konfiskert fra jødene Daniel-. Solly-, og Hertze Caplan, som var arrestert og deportert til Tyskland.¹⁷⁷

7.3. Hjalmar Høyem – propaganda i Troms fylke

Kildematerialet angående Hjalmar Høyem er noe begrenset sammenlignet med grunnlaget til de andre analysene i dette kapitlet. Riksarkivet i Oslo kunne ikke finne noen sak på vedkommende, men Statsarkivet i Tromsø er i besittelse av blant annet Hålogaland Lagmannsretts samlede landsviksdommer fra 1946, som Høyems sak er underlagt. Kildegrunnalet for

¹⁷⁷ RA, Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52 – Ole Thyholdt, dom og tiltalebeslutning 31.03.1949. Tiltalebeslutningene for alle ordførerne er sitert nøyaktig slik som de står skrevet i dokumentet.

dette delkapitlet er derfor bygget på disse dokumentene. I løpet av okkupasjonen hadde Tromsø kommune to lærere som ordførere. I tillegg til Hjalmar Høyem ble Lars Nordmo, som er omtalt i kapittel 7.7. innsatt av Innenriksdepartementet.

Hjalmar Høyem var 57 år gammel da begivenhetene rundt 9. april utspilte seg. Han ble ordfører 13. oktober 1942 og fungerte som sådan til 31. desember samme år. Høyem hadde en relativt kort periode som ordfører, men som vi skal se var han meget aktiv i partiet. Han var medlem av NS fra høsten 1940 til kapitulasjonen, og fungerte dessuten som fylkespropagandaleder fra oktober 1941 til januar 1943. I regi av denne stillingen reiste han på en lengre propagandatur rundt i Tromsø fylke. I februar 1942 dro han i tur og orden til Balsfjord, Målselv, Bardu, Mellombygd, Bardufoss, Setermoen og videre til Lyngen og Ullsfjord. I alle disse bygdene avholdt Høyem møter der han talte Nasjonal Samlings sak og forsøkte å påvirke befolkningen til å ta del i «den nye tid». I årene 1941, 42 og 43, skrev Høyem en rekke artikler i *Tromsø dagblad*, der han som propagandaleder i stor grad talte for Quisling og NS-regimet. I februar 1942 trykte avisen en artikkel med tittelen «Uten ansvar», der Høyem angrep den pågående læreraksjonen. I artikkelen «Kollektivt brottsverk og straff» høsten 1943 fordømte han studentenes nasjonale reisning mot okkupasjonsmakten, og forsvarte samtidig tyskernes fremgangsmåte i konflikten. I tillegg til nevnte embeter som ordfører og fylkespropagandaleder var Høyem Skoleinspektør og formann i skolestyret i løpet av okkupasjonen. Nesten nøyaktig ett år etter frigjøringen ble han dømt til to års tvangsarbeid og tap av diverse rettigheter som blant annet stemmerett. Han måtte også tåle en tilbakebetaling på 2500 kroner, som tilsvarte omtrent 50 750 kroner i 2016.¹⁷⁸ Retten la spesielt vekt på de to nevnte artiklene, som ble sett på som ekstra alvorlig.

Det fulle grunnlaget for tiltalebeslutningen var følgende punkter:

- a) *at tiltalte har vært medlem av Nasjonal Samling fra høsten 1940 til krigens slutt.*
- b) *at tiltalte i tiden oktober 1941 til januar 1943 var fylkespropagandaleder og i tale og skrift i utstrakt grad agiterte for det av Quisling og det tyske styre etablerte lovløse tilstander, således i flere artikler innsatt i dagbladet "Tromsø" i årene 1941, 1942 og 1943.¹⁷⁹*

¹⁷⁸ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1946 og 2016.

¹⁷⁹ Statsarkivet i Tromsø, løpenummer 107, Hålogaland Lagmannsrett landssviksaker i Troms, dombok I, sak nr. 35/1946, dom og tiltalebeslutning for Hjalmar Høyem 10.05.1946.

7.4. Peder Larsen – den lengstsittende NS-ordfører

Tromsø kommunes fjerde NS-ordfører var 53 år da Norge ble okkupert. Før krigen jobbet han som banksekretær i den statlige banken Hypotekbanken, avdeling Tromsø. Larsen meldte seg inn i statspartiet 20. februar 1941, og i NSH 15. september 1942 der han i begge tilfeller stod tilsluttet frem til kapitulasjonen. Til tross for at han ikke hadde såkalt hirdplikt, søkte han opptak 15. mars 1942 og ble medlem av Rikshirden. I løpet av okkupasjonen hadde han en rekke verv i NS. I kortere og lengre tid var han propagandaleder, fylkesorganisasjonsleder for offentlige tjenestemenn, lagorganisasjonsleder, samt fylkesleder i NSH.¹⁸⁰ Larsen avløste Hjalmar Høyem 1. januar 1943, og satt som ordfører til 28. mars 1944. Således er han den lengstsittende NS-ordfører i Tromsø kommune, og som vi skal se var hans tid i denne maktposisjonen kontroversiell.

Som ordfører bevilget Larsen i juni 1943 10 000 kroner til Frontkjemperkontoret og i juli samme år 1000 kroner til daværende sosialminister Gulbrand Lundes begravelse. Disse bevilgningene ble imidlertid aldri utbetalt.¹⁸¹ Han var også sammen med 23 andre medlemmer av Norges Brannkasse solidarisk medskyldig i en bevilgning på 75 000 kroner til Den norske Legion. Beløpet ble bevilget 18. november 1941 og tilsvarte ca. 1 765 900 kr. i 2016.¹⁸² Dette er inkludert i tiltalebeslutningen mot Larsen, men fikk ingen følger i form av tilbakebetaling.¹⁸³ Når det gjelder Lunde blir han av historiker Hans Fredrik Dahl regnet som nummer to i NS etter Quisling under okkupasjonen, og var høyt respektert både av tyskerne og innad i partiet.¹⁸⁴ Dette sier noe om Larsens dedikasjon til NS og sendte trolig også et signal utad. Sosialminister Lundes død gikk ikke ubemerket hen for Tromsøværingene. Under en kinoforestilling 14. januar 1943 gikk Hirden til aksjon mot Verdensteateret kino i Tromsø sentrum. Grunnen var en angivelig demonstrasjon fra de 105 voksne og 163 frammøtte barna. Ifølge Hirdens kommandantsersjant Arne Jensen og frøken Thora Braathen som var til stede i salen, trampet og klappet publikum etter siste bilde av likferden til sosialministeren, som ble vist før hovedfilmen. I avhøret om saken fortalte kinopersonalet at Jensen, som var i sivil, stormet ut

¹⁸⁰ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Utskrift fra NS distriktregister for Peder Amandus Larsen.

¹⁸¹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett s. 5. 11.05.1946.

¹⁸² Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

¹⁸³ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Brev fra Erstatningsdirektoratet til fylkesrepresentantene vedr. erstatningskrav fra Norges Brannkasse mot de 24 medlemmene som stemte for bevilgningen, s. 1 – 2, 11.12.1946.

¹⁸⁴ Norsk Biografisk Leksikon, Hans Fredrik Dahl, *Gulbrand Lunde*, 2009, https://nbl.snl.no/Gulbrand_Lunde [lest/sitert 28.04.17].

og henvendte seg til vaktmesteren og spurte om han tillot demonstrasjoner under sosialministerens begravelse. Vaktmesteren tilkalte så to politibetjenter som også var tilstede i kinoen for å høre om de hadde lagt merke til bråk av noe slag. Det hadde ingen av dem, bortsett fra at da hovedfilmens musikk startet ble det som vanlig klapping og tramping.¹⁸⁵ Kommandantsersjant Jensen var av en annen oppfatning, og ringte Hird-troppsfører Knut Claussen og fortalte sin versjon av hendelsesforløpet. Hirdens regimentfører, Steinnes, ga så Claussen og fem hirdmenn ordre om å gå til aksjon mot kinoen. Ved ankomst ga troppsføreren straks ordre om at filmen skulle stoppes, hvorpå kinovaktmester Stenersen ba han om å roe seg ned, og sa at det ikke hadde vært noen demonstrasjon under ministerens likferd. Videre poengterte han at de to politikonstablene var av samme oppfatning, men til det svarte Claussen at de ikke kunne stole på to «jøssingkonstabler».¹⁸⁶ Kinovaktmesteren fikk så beskjed om å gå opp i maskinrommet å stoppe filmen, men han nektet. Claussen reagerte med å sende to hirdmenn i samme ærend, og filmen ble stanset. Troppsføreren stilte seg deretter opp på scenen og ba alle barn under 16 år forlate kinosalen, men Stenersen brøt inn og ba barna om å vente. En av hirdmennene ble beordret til å fjerne kinovaktmesteren, som da gikk frivillig. Barna ble sendt ut og Claussen ga de voksne refs for å «vanære en stor nordmanns minne». Han avsluttet med å be de reise seg, og de måtte stå helt stille i to minutter før de fikk forlate salen.¹⁸⁷ Ifølge kinobestyrer Alf Sverre Hansen var forholdet mellom NS-regimet og Tromsø kommunale kino bra helt fram til denne hirdaksjonen 14. januar 1943. Etter dette så Hansen seg nødt til å skrive en anmeldelse mot Hirden til politiet i Tromsø. Anmeldelsen påkrevde en underskrift fra Larsen, da han tillegg til ordførervervet satt i kinostyret. Denne underskriften var han ikke villig til å gi, og noen dager etter at Hansen hadde henvendt seg til ordføreren ble han hentet av Statspolitiet. Grunnen var at han hadde protestert mot Hirdens aksjon. Som følge av den angivelige demonstrasjonen under minister Lundes likferd fattet Larsen også vedtak om at kinoen skulle stenges fra 23. januar til 30. januar for alle andre bortsett fra NS-medlemmer som bar uniform eller partimerke. Partiet annonserte bestemmelsen i avisen *Tromsø*.¹⁸⁸ Dette ble starten på et betent forhold mellom Hansen og Larsen, som resulterte i at ordføreren ga kinobestyreren sparken. Rådmann Lars Thøring grep imidlertid inn og konkluderte med at fremgangsmåten ved Hansens

¹⁸⁵ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Rapport til Tromsø politikammer fra kinopersonalet angående hirdaksjonen 14.01.1943, udatert.

¹⁸⁶ «Jøssing»: En benevnelse på nordmenn som var antinazistisk, imot okkupasjonsstyret og motstander av NS.

¹⁸⁷ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Rapport til føreren for Hirdregiment nr. 9 Trondarnes fra troppsfører Knut Claussen angående hirdaksjonen 14.01.1943, udatert.

¹⁸⁸ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett s. 2. 11.05.1946

avskjedigelse ikke var fulgt formelt riktig av NS-ordføreren.¹⁸⁹ Dette endte med at Hansen ble suspendert i stedet, og da Larsen var ferdig som ordfører fikk han en forespørsel fra fylkesmannen og påtroppende ordfører Anders Gagnås om påny å tiltrede stillingen som kinobestyrer. Dette sa Hansen seg villig til, og gikk til rådmannens kontor for å snakke videre om saken. På dette møtet fikk han beskjed om at han måtte vente med å tiltrede, på grunn av at det var kommet henvendelser fra både sikkerhetspolitiet og Reichskommissariatet om at de nektet å la Hansen tiltrede stillingen. Hansen fikk nyss i at Larsen hadde vært i møte med de to nevnte tyske instanser dagen i forveien. Han visste ikke hva det handlet om, men det er påfallende at alt var i orden med tiltredelsen helt til dagen etter dette angivelige møtet. Kinobestyreren påpekte at det var underlig at både sikkerhetspolitiet og Reichskommissariatet fikk vite om ansettelsen, og at de skulle hatt genuin interesse i saken.¹⁹⁰ Foruten Hansens eget vitnemål finnes det ikke bevis for at møtet mellom NS-ordfører Larsen og tyskerne fant sted. Etter å ha studert brevkorrespondansen mellom Larsen og Hansen er det likevel grunn til å tro at Larsen hadde noe personlig imot, og forsøkte å ødelegge for kinobestyreren. Et eksempel på Larsens uttalelser rettet mot Hansen er følgende: «Det er ikke nytt for meg at enkelte såkalte «mannfolk» har tilegnet seg jødetaktik og mentalitet til skade for alt det gode som finnes i det norske folk.»¹⁹¹ Dette viser en fiendtlig tilnærming mot Hansen samtidig som det sier noe om NS-ordføreren holdning overfor jødene.

I april 1943 ble et bilde av Vidkun Quisling sammen med en hel rekke annet NS-materiale i bystyresalen ramponert. Larsen mistenkte skoleelevene, og fattet som følge av dette et vedtak der han krevde at lærerne ikke måtte la noe slikt skje igjen. Skolene ville i så tilfelle bli stengt. I tillegg anmeldte han dette til regimentsjefen for Hirden og Statspolitiet. Anmeldelsene kunne trolig vært unngått uten at verken Hirden eller Statspolitiet hadde lagt merke til det, men Larsen valgte altså å rapportere forholdet til begge instanser. I forbindelse med Quislings besøk i Tromsø i juli 1943 holdt han også en tale foran «sin fører» og bytinget. Larsen uttrykte sin største takknemmelighet for at det var Quisling og NS som hadde tatt ansvar for veien videre for Norge, og håpet at NS-føreren fortsatte som statsoverhode i lang tid.¹⁹²

¹⁸⁹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Avskrift av brev fra rådmann Lars Thøring til Kinobestyrer Alf Sverre Hansen 26.05.1943.

¹⁹⁰ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Rapport til Troms politikammer, avhør av Alf Sverre Hansen angående Peder Larsen 19.10.1945.

¹⁹¹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Brev fra daværende ordfører Peder Larsen til Alf Sverre Hansen 15.04.1945.

¹⁹² RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett 11.05.1946.

Det er tydelig at Peder Larsen tok rollen som ordfører seriøst med tanke på partiet. I kildene jeg har gjennomgått finnes det ikke noe som tilsier at han var motvillig innsatt som ordfører, eller som i Birger Motzfeldts tilfelle motarbeidet NS-regimet. Som vi har sett blandet han seg tvert imot med stor iver inn i flere anliggende som ble sett som demonstrasjoner eller protester mot partiet. Larsens tale for Quisling, uttalelsen angående jødene og hans uoppfordrede innmeldelse i Rikshirden gir et bilde på en mann som ønsket «den nye tid» velkommen. 11. mai 1946 ble den fjerde NS-ordføreren i Tromsø blant annet dømt til tre år og seks måneder straffarbeid for sine gjerninger under okkupasjonen. I tillegg til dette måtte han betale tilbake 8000 kroner om følge av lønn som ordfører og arbeid i ledelsen ved Trondheim reisekontor.¹⁹³ I 2016 tilsvarte dette beløpet omtrent 162 500 kroner.¹⁹⁴

Det fulle grunnlaget for tiltalebeslutningen var på følgende punkter:

- a) *at tiltalte meldte seg inn i Nasjonal Samling 20. februar 1941 i NSH 15/9 1942 og sto tilsluttet begge til kapitulasjonen.*
- b) *at tiltalte har mottatt og innehatt en kortere eller lengere tid følgende verv i bevegelsen, propagandaleder, fylkesorganisasjonsleder for offentlige tjenestemenn, lagsorganisasjonsleder samt fylkesleder i NSH.*
- c) *at tiltalte 15. mars 1942 søkte om opptakelse i rikshirden uten at han hadde såkalt hirdplikt.*
- d) *at tiltalte sommeren 1942 ytet kr. 10,- til legionen og i november s.å. kr. 10,- til hirdmarinen. Videre har han som ordfører i Tromsø i juni 1943 bevilget kr. 10.000,- til frontkjemperkontoret og i juli s.å. kr. 1.000,- til statue av "minister" Lunde. Han har videre som representantskapsmedlem i Norges Brannkasse den 18. november 1941 vært med å bevilge 75.000,- til legionen.*
- e) *at tiltalte om NS-mann og i sine verv og stillinger gikk fullt inn for det ulovlige styre og benyttet enhver anledning til å fremme dettes interesser – som f.eks.*
 1. *at han i brev av 2. februar 1943 til fylkesføreren og fylkesmannen gjør oppmerksom på at flere av de kommunale tjenestemenn ikke var møtt til agitasjonsmøte hvortil de var*

¹⁹³ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett s. 8. 11.05.1946.

¹⁹⁴ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1946 og 2016.

innkalt, og hvor han gjør oppmerksom på at det vil føre til utglidning hvis den slags skal få passere.

- 2. at han i april 1943 på grunn av bl.a. Quislings bilde var blitt ramponert, som ordfører fattet vedtak hvor han pålegger lærerne å påse at denslags ikke forekommer, idet skolene i såfall vil bli stengt, stengte bystyresalen, samt underrettet straks statspolitiet om saken.*
- 3. at tiltalte under Quislings besøk i Tromsø 24. juli 1943 under møte i bytinget i tale til «sin fører» ga uttrykk for sin store takknemmelighet for at denne tok hånd om skutens ror og ga uttrykk for håpet om at han fortsatt kunne beholde helsen og statsroret.*
- 4. at tiltalte stengte kinoen fra 23-30. januar 1943 for andre enn NS-folk og tyskerne som følge av påstått gledesdemonstrasjon i anledning en forfilm hvor “minister” Lundes død ble foreviget.*
- 5. at tiltalte straks meldte av til statspolitiet eller andre NS-institusjoner selv den mindte bagatell som ga uttrykk for motstand mot det ulovlige styre – således anmeldelsen til statspolitiet av 11. februar 1941 og 24. februar 1942 av A. Kålsund og Fjærvoll for at de ikke hadde besvart hans hilsen “Heil og Sæl” med opprakt hånd på tilbørlig måte, likesom han 12. februar 1942 meldte fra til fylkesføreren at formannen i administrasjonsstyret i Hypotekbanken ikke straks leste opp for funksjonærene sirkulære angående statsakten 1. februar.*
- 6. at han som styreformann i Tromsø Orkesterforening, innsatt av Innenriksdepartementet, ved skrivelse datert 2. januar 1942 til fremme av NS-interesser på forskjellig måte søkte å få medlemmene av foreningen til å fortsette sitt arbeid i denne, mens den sto under ledelse av et NS-styre, og i den anledning trakasserte medlemmene og søkte bistand hos ordenspolitiet, statspolitiet, det tyske sikkerhetspoliti og Innenriksdepartementet for å oppnå sine mål.*
- 7. at tiltalte som kontrollør og som en av sjefene ved reisekontoret i Trondheim hvor han var innsatt på grunn av sin “pålitelighet”, gikk fullt inn for å hindre at illegale reisetillatelse ble gitt samt strikt hindre nordmenn fra å reise – således fikk han slutt på den velvillighet som var vist fanger og deres pårørende og ved en anledning sogar nektet reisetillatelse for mann som skulle besøke sin døende hustru, mens på den annen*

*side NS-medlemmer ble gitt reisetillatelse også når de etter bestemmelsene ikke hadde krav på det.*¹⁹⁵

7.5. Idar Schifloe – aksjer i Tor A/S

Idar Schifloe meldte seg inn i NS høsten 1941 og var medlem til krigens slutt. Han ble innsatt som ordfører i Tromsø kommune 8. august 1944 og satt til 23. februar 1945. Da Tyskland okkuperte Norge var Schifloe 33 år og jobbet som bygartner i Tromsø. Han var ikke medlem av Hirten eller andre partiorganisasjoner, og det er i det hele tatt relativt lite å bemerke fra NS-ordførers aktivitet under okkupasjonen. Det er likevel et par forhold. I sin forklaring etter krigen hevdet Schifloe bastant å ikke ha kjøpt noen av flyktning- eller jødeboene i Tromsø.¹⁹⁶ Dette er i beste fall en sannhet med modifikasjoner. Innledningsvis skrev jeg om forfatter Henrik Brobergs avsløringer rundt Ole Thyholdts oppkjøp av aksjer i forbindelse med selskapet Tor A/S. I boet til Schifloe fant Erstatningsdirektoratet et aksjebrev opprinnelig tilhørende en jøde ved navn Solly Caplan. Dette ble først beslaglagt av styret for jødeboene i Tromsø og transportert til Thyholdt, som igjen førte det over til Schifloe. Dermed ble bygartneren også involvert i selskapet som ble opprettet med hjelp fra verdier tilhørende Caplan familien.¹⁹⁷ Som tidligere nevnt ble mesteparten av den jødiske familien drept i konsentrasjonsleiren Auschwitz. Schifloe forklarte at den eneste grunnen til at han godtok oppnevningen som ordfører var fordi han da slapp en forestående tvangsutskrivning av NS-medlemmer til vaktjeneste. Videre refererte han til rådmann Thøring for nærmere informasjon om hans virke i kommunen. Ved et brev fra Schifloe til fylkesmannen i Troms kommer det likevel frem at han så på det som viktig å legge til rette for tyske og norske myndigheter i Tromsø. I forbindelse med en konferanse søkte han i dette ærend om å få tildelt en ekstra representasjonskvote av tobakk og brennevin. Schifloe argumenterte med at det ville være av stor betydning at ordføreren kunne disponere slike varer. Videre skrev han at slik situasjonen var nå, ble det vanskelig å innby tyskerne til konferanser og umulig å holde noen sammenkomster av selskapelig art. For at han skulle få i stand et godt samarbeid med tyskerne ville denne representasjonskvoten ifølge Schifloe være av stor betydning. På karakteristisk NS-vis signerte han søknaden med «Heil og Sæl».¹⁹⁸

¹⁹⁵ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51. Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett 11.05.1946.

¹⁹⁶ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45. Rapport til politimesteren i Troms, avhør av Idar Schifloe 03.08.1945

¹⁹⁷ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45. Brev til Erstatningsdirektoratet v/sakfører Reidar Simonsen 29.11.1945.

¹⁹⁸ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45. Brev til fylkesmannen i Troms fra Idar Schifloe 18.09.1944.

26. november 1945 ble Idar Schifloe dømt til seks måneder fengsel og inndragning av økonomiske ytelser på 3000 kroner som følge av ordførervervet, samt tap av diverse rettigheter som blant annet stemmerett.¹⁹⁹ Sammenlignet med 1945 tilsvarte 3000 kroner omtrent 63 400 kr. i 2016.²⁰⁰

Det fulle grunnlaget for tiltalebeslutningen var på følgende punkter:

- 1) *at tiltalte høsten 1940 meldte seg inn i N.S. og har stått som medlem til kapitulasjonen.*
- 2) *at tiltalte i august 1942 ga et bidrag stort kr,-5 til den norske legion.*
- 3) *at tiltalte den 8. august 1944 lot seg utnevne til ordfører i Tromsø og forble i denne stilling til 23. februar 1945.*²⁰¹

7.6. Anders O. Gagnås – «V-mann» i Øst-Finnmark?

Anders Gagnås meldte seg inn i NS 29. september 1940 og var medlem til 21. februar 1945. Han var partiets lagfører i Vardø i Øst-Finnmark fra 15. mai 1941 til 30. november samme år, og i Tromsø fra 15. august 1942 til starten av 1944. Det foreligger ingen sluttdato, men hans stilling som lagfører ble trolig avløst av innsettelsen som ordfører i Tromsø 1. april 1944, der han satt til 31. juli. Han fungerte også som varaordfører for Peder Larsen.²⁰² Før Gagnås flyttet til Tromsø 30. november 1941 var han også NS-varaordfører i Vardø.²⁰³

Gagnås var politi av yrke og 46 år da tyskerne okkuperte Norge. Han begynte som politikonstabel i Trondheim oktober 1917 og ble senere forfremmet til politibetjent Vardø i 1929. I 1942 steg han ytterligere i gradene, denne gangen i Tromsø. Her ble han først overbetjent og til slutt politifullmektig i februar 1943.²⁰⁴ Som vi ser var de to siste forfremmelsene etter at Tyskland og NS hadde tatt kontroll over landet. Ved sin tiltredelse som ordfører i Tromsø ble Gagnås lovet at det bare ville være for noen dager, før ny ordfører skulle bli oppnevnt av Innenriksdepartementet. Han forsøkte gjentatte ganger å bli kvitt ordførerarbeidet, men forsto trolig at han ikke ville klare det. I den forbindelse søkte han etter tre måneder om permisjon

¹⁹⁹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45. Rettsdokumenter fra Tromsø byrett 26.11.1945 s. 9.

²⁰⁰ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1945 og 2016.

²⁰¹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45. Dom og tiltalebeslutning. fra Tromsø byrett 26.11.1945.

²⁰² RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Tiltaledokumenter fra Troms politikammer landssvikavdelingen 23.10.1945.

²⁰³ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Udatert søknad om offentlig stilling fra Anders Gagnås, med sikkerhet mellom 1942 og 1945.

²⁰⁴ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Brev fra personalkontoret ved Rikspolitiet 03.08.1945.

eller avskjed som politifullmektig på grunn av den store arbeidsmengden kombinasjonen av begge stillingene førte med seg. Lederen av sikkerhetspolitiet i Oslo avslo blankt søknaden fra Gagnås,²⁰⁵ men Innenriksdepartementet oppnevnte uansett Idar Schifloe som ordfører 5. august 1944.²⁰⁶ Dermed ble Gagnås løst fra ordførervervet og kunne fortsette som politifullmektig, men da som varaordfører for Schifloe.

Gagnås hevdet etter krigen at han ikke visste at det var galt å melde seg inn i NS i 1940. Da han innså det, forsøkte han i 1942 å melde seg ut av partiet. Svaret fra NS var ifølge politimannen å sende han en ny medlemsbok. Det foreligger ingen utmeldelsespapirer for dette tidspunktet, slik det har gjort i rettsdokumentene til de andre personene jeg har tatt for meg. Utmeldelsespapirer finnes imidlertid for 21. februar 1945, der Gagnås skrev at han ikke lenger fant det overstemmende med sin samvittighet og indre overbevisning å være medlem av NS. Dette førte til at han ble arrestert av tyskerne og satt på enecelle i en måned.²⁰⁷ Slike brev med de samme eller lignede grunner til å melde seg ut er en gjenganger fra NS medlemmer, spesielt i 1945, da det for de fleste ble klart at Tyskland ville tape krigen. Grunnen til at han i det hele tatt gikk inn i partiet påstod han var fordi han hadde hørt at alle politifolk sørpå hadde meldt seg inn, og at han fryktet Hirten og politiet kunne ta over polititjenesten til skade for det norske folk.

Som ordfører bevilget Gagnås 10 000 kroner av kommunens penger til Frontkjemperkontoret. Han hevdet det kom av at han var kjent med at tidligere økonomiske bidrag, slik som Peder Larsens bevilgning, ikke ble utbetalt. Han forklarte at NS ville kunne rette oppmerksomheten mot de kommunale funksjonærer som hadde sabotert slike utbetalinger, og mente at ved sin bevilgning ville han oppnå å bortlede en eventuell mistanke fra andre medlemmer i partiet. Som vi ser hadde Gagnås en edel forklaring for det meste av hans aktivitet under okkupasjonen. Under landssviksaken mot den tidligere NS-ordføreren ble han imidlertid ikke trodd. Retten mente Gagnås visste nøyaktig hva han gjorde da han meldte seg inn partiet, og var klar over at ved sitt medlemskap ytet bistand til fienden mot Norges lovlige valgte regjering. Når det gjelder den angivelige utmeldingen i 1942 forelå det ingen indikasjoner på at han aktivt forsøkte å melde seg ut av NS på dette tidspunkt. Bidraget til Frontkjemperkontoret som ifølge Gagnås var ment for å lede vekk oppmerksomheten fra de tidligere bevilgningene som ikke var utbetalt,

²⁰⁵ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Brevkorrespondanse mellom Anders Gagnås og Sikkerhetspolitiet i Oslo 30.11.1942.

²⁰⁶ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Brev til Tromsø kommune fra Innenriksdepartementet kommunalavdelingen 05.08.1944.

²⁰⁷ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Utskrift av rettsboken for Tromsø byrett 12.04.1946 s.6 og utmeldelsespapirer sendt fra A. Gagnås til NS Fylkesorganisasjon Tromsø 21.02.1945.

og samtidig beskytte de kommunale ansatte ble heller ikke tatt til følge. Han antas å måtte ha skjønt at dette ikke var tilfelle, samtidig som retten påpekte et godt poeng: En vesentlig side ved bevilgninger slik som dette var den propagandamessige, det at det ble *bevilget* penger, ikke selve pengene. Dette mente de også at Gagnås var fullt klar over. Det var likevel et par formildende omstendigheter. Utmeldelsen av partiet i 1945 var ifølge retten en reell «åndelig omveltning» fra hans side, og ikke et forsøk på å bedre sin stilling i siste liten slik som det i mange tilfeller var for NS-medlemmer. Det ble også lagt vekt på at han var et såkalt passivt medlem, og at da han fikk lagførervervet i Tromsø var det ikke fordi han aktivt søkte det.²⁰⁸

For å få et bedre inntrykk av denne NS-ordførerens tilknytning til partiet og tyskerne er det verdt å se noe nærmere på hans tid i Vardø. Under et avhør på Akershus festning i 1946 dukket navnet hans plutselig opp. Mannen som ble avhørt var obersturmführer Willy Laqua i det tyske sikkerhetspolitiet/sikkerhetstjenesten (SD) i Norge. Laqua ble innkalt til tjeneste ved Reichkommissariatet i Oslo i slutten av april 1940, og ble flyttet til Kirkenes i juni samme år. Her opprettet tyskerne et Gebeitkommissariat, som var en regional underavdeling av Reichskommissariatet der Laqua ble øverste sjef. Samtidig ble det dannet en grensepolitivdeling på fire mann i Øst-Finnmark, som Laqua også ble leder for. Denne posisjonen hadde han frem til julen 1941, da han ble forflyttet til Finland.

I slutten av 1942 var han tilbake i Kirkenes som Dienststellenleiter, som var betegnelsen for lederen av det regionale SD. Sikkerhetspolitiet hadde opprettet en egen avdeling som hadde ansvaret for såkalte «V-menn». Dette var et agentnett av informanter som befant seg rundt omkring i Øst-Finnmark. Konstruksjonen av denne avdelingen fungerte slik: En tysk saksbearbeider reiste rundt i distriktet for å finne ut om noen i befolkningen kunne brukes som «tystere». Vedkommende var en del av gruppe III i sikkerhetspolitiet som var avdelingen som hadde med V-menn å gjøre. De saksbearbeideren tilnærmet seg ble først spurt om de var villige til å gi informasjon. Hvis de var det, fikk de så vite hva arbeidet bestod av. Disse ble deretter registrert i et kartotek, der hver enkelt informant hadde sitt eget kort. Et skjema med en taushetserklæring måtte også vanligvis signeres. Hvis vedkommende sa seg villig til å jobbe som agent, ble det også skrevet et *personalrulleblad* i to eksemplarer. Kartotek kortet viste til informantens nevnte rulleblad, men agenten fikk ikke selv vite at det var opprettet et kartotek i hans navn. Det ene eksemplaret av rullebladet gikk til tjenestestedet agenten var en del av. Det andre ble sendt til sikkerhetspolitiets avdeling ved Viktoria Terrasse i Oslo, som var Gestapos

²⁰⁸ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Utskrift av rettshåndboken for Tromsø byrett 12.04.1946 s. 5 – 8.

hovedkvarter i hovedstaden. Den eventuelle informasjonen agenten kom med, både skriftlig og muntlig, ble registrert og plassert i agentens rulleblad. Pengene de eventuelt fikk som betaling ble også registrert. Dette var for i ettertid å kunne se i hvilken grad informasjonen stod i forhold til betalingen. I Øst-Finnmark var det ifølge Laqua ingen som utelukkende drev med dette arbeidet som sitt levebrød. De som var villige til å være V-menn ble videre delt opp i to grupper, der både betalingen og arbeidsytelsen ble tatt i betraktning. Den første gruppen inneholdt de som var mest involvert med tyskerne. Disse var fast forpliktet til å gi opplysninger, og fikk betaling i kontanter, tobakk, sprit osv. Dette var et fast agentforhold, en såkalt «V-mann I». Gruppe II bestod av de V-menn Laqua og sikkerhetspolitiet kalte for «auskunftspersonen». Dette ville si at de kun ga opplysninger på direkte forespørsel fra den aktuelle saksbearbeider. Betalingen for denne gruppen bestod ikke av penger, men tobakk, sprit o.l. Laqua forklarte at det kan være mulig at de oppfattet dette som personlige gaver, men at det fra sikkerhetspolitiets side var intet annet enn direkte betaling for opplysninger. Så vidt han husket var det bare to personer som i hans tid som leder hadde fast kontinuerlig betaling fra sikkerhetspolitiet, altså «V-menn I». Disse var Heinrich Wosnitza i Jarfjord og Viktor Larsen i Bjørnevatn. Han hevdet videre å ha både navn og agentforhold for de V-menn som var aktive under hans etterfølger, oberscharführer Phal. I avhøret navnga Laqua 40 personer fra diverse plasser i Øst-Finnmark. Blant disse var seks agenter under gruppe I (inkludert de som allerede er nevnt) og 34 under gruppe II. Det er i forbindelse med denne navnelisten Anders Gagnås kommer inn, og Laqua plasserte han som V-mann under gruppe II. Den tyske Obersturmführeren jobbet tettest sammen med en annen tysker som han i avhøret refererte til som «Munch». Han var SS-mann og stillingen hans gikk under benevnelsen «grensepolizei». Det var gjennom han Laqua fikk informasjon, og Gagnås samarbeidet angivelig godt med denne mannen. Den fremtidige NS-ordføreren ble ifølge Laqua benyttet som V-mann innenfor politikammeret i Vardø, og rapporterte om politiets politiske holdning. I tillegg fulgte han med på de av politimester Jørstad-Hansens saker som kunne ha interesse for sikkerhetspolitiet. Laqua mente i tillegg spesifikt å huske at Gagnås ville få politimesteren fjernet, fordi Jørstad-Hansen ikke oppfylte de kravene den tyske «Ortskommandanten» (plasskommandant) i byen stilte. Samtidig var det tydelig for Laqua at det lå en del personlige motiver bak. Han kjente imidlertid ikke Gagnås personlig, men gjennom Munch. Han husket ikke om det var mange saker påført rullebladet hans, og heller ikke med sikkerhet/i hvilken grad han mottok godtgjørelse for informasjonen. I

dokumentene fra avhøret virket han likevel sikker i sin sak om at Gagnås med viten fungerte som V-mann for tyskerne.²⁰⁹

Da Gagnås ble konfrontert med Laquas vitnemål ved Landssvikavdelingen ved Troms politikammer stilte han seg uforstående til den tyske obersturmführerens betraktninger. Han hevdet at han aldri ble bedt om å fylle ut hverken verveskjema eller at han muntlig ble spurt om å arbeide som V-mann. Med unntak av at han ble presentert for Laqua høsten 1941 hadde han angivelig intet kjennskap til tyskeren. Når det gjelder Munch, forklarte Gagnås at han traff han første gang høsten 1940 under en passkontroll på en finsk båt. Munch var ofte innom politikammeret, men da for å snakke med politimesteren. Gagnås innrømte å ha svart på spørsmål om enkelte sivile personer som han mente han var nødt til å svare på i egenskap av yrket som politimann. Munch og hans kollega Huber spurte også om enkeltpersoners personalia, og ved noen anledninger også om de kunne få opplysninger av politisk art angående disse personene. Til disse henvendelsene svarte Gagnås at han ikke var villig til å gi dem informasjon om sine venner og kolleger. Hvis det fantes et personalrulleblad av han var det i så fall fordi det ble utfylt et slikt i forbindelse med en «mannskapsfortegnelse» som ble laget i Vardø. Ifølge Gagnås ble det på oppfordring fra politikamrene fremstilt slike på flere steder i Norge. Når det gjaldt politimester Jørstad-Hansen hevdet Gagnås at de hadde et godt forhold, og at påstanden om noe annet var tatt ut av løse luften. Videre fortalte han at tyskerne snakket om at politimesteren var «jøssing», fordi han ikke hilste reglementert. Gagnås kunne ikke forstå hvilken grunn Laqua hadde for å angi han som V-mann, og fastholdt på at de opplysninger han hadde gitt om diverse personer gikk under hans tjenesteplikt som politimann. Så vidt han var klar over hadde han heller ikke noe utestående med tyskeren.²¹⁰ Som tidligere nevnt sa Laqua at han ikke kjente Gagnås personlig og visste ikke om han hadde mottatt noen godtgjørelse for informasjonen han ga. Så langt samsvarer forklaringene deres. Det faktum at Gagnås stilte seg fullstendig uforstående til Laquas påstander om at han fungerte som V-mann II er derimot problematisk. Den tyske obersturmführeren var mer enn villig til å forklare seg om virksomheten og oppgav som sagt 40 navn som tilhørte de to gruppene V-menn. Blant disse befant altså Gagnås seg i gruppe II. Da de to ikke kjente hverandre kan det langt på vei utelukkes at Laqua hadde en personlig agenda mot politimannen. Det er da nærliggende å undres hvilken

²⁰⁹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Utskrift av rapport til distriktpolitisjefen i Finnmark ang. avhør av obersturmführer Willy Laqua Akershus fengsel, Oslo 30.01.1946.

²¹⁰ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Rapport til Troms politikammer Landsvikavdelingen, udatert avhør av Anders Gagnås, men etter dommen 12.04.1946 og W. Laquas avhør 30.01.1946.

grunn Laqua hadde for å inkludere den fremtidige NS-ordføreren i en liste på 39 andre personer som fungerte som V-menn, hvis det ikke var noe i denne påstanden.

Det siste som finnes i kildene om saken er et udatert telegram fra Landssvikavdelingen i Tromsø til politimesteren i Vardø. I dette står det at Anders Gagnås nylig var dømt i Herredsrett, uten opplysninger om at han skal ha fungert som V-mann i Vardø. Videre ba Landssvikavdelingen om at dette forholdet skulle ettersøkes og snarest sendes til dem for nærmere undersøkelse. Hvis det medførte riktighet ville det bli spørsmål om å gjenoppta saken.²¹¹ Jeg har ikke funnet dokumenter som skulle tilsi at landssviksaken mot Gagnås ble gjenopptatt på grunn av disse forhold. Dette betyr at han etter mitt syn kan ha sluppet unna kollaborasjon med tyskerne under sin tid Vardø. Dette sår samtidig ytterligere tvil angående forklaringen hans om tilknytningen til NS i Tromsø, som retten uavhengig av Laquas vitnemål angående tiden i Vardø, ikke fant troverdig.

12. april 1946 ble den tidligere NS-ordføreren dømt til 10 måneder fengsel. Samtidig mistet han blant annet retten til å stemme i offentlige anliggender, gjøre tjeneste i Norges krigsmakt og arbeide i offentlige stillinger i 10 år. Han ble også økonomisk rammet i form av tilbakebetaling av ordførerlønn på 2000 kroner, samt merfortjenester som følge av jobben som politifullmektig. Dette tilsvarte omtrent 40 630 kroner i 2016. Begge stillingene var ifølge retten gitt til Gagnås på grunn av hans medlemskap i NS.²¹²

Det fulle grunnlaget for tiltalebeslutningen var på følgende punkter:

- a) *At siktede den 29/9-1940 meldte seg inn i N.S og senere har stått som medlem under hele krigen.*
- b) *At han høsten 1940 søkte og fikk stillingen om politioverbetjent i Tromsø og senere ble politifullmektig samme sted.*
- c) *At han i lengre tid under det ulovlige N.S styret har vært varaordfører i Tromsø og i denne tid også i flere måneder var fungerende ordfører.*²¹³

²¹¹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Telegram sendt fra Landssvikavdelingen i Tromsø til politimesteren i Vardø, udatert men etter domsavsigelse.

²¹² RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Utskrift av rettsåndboken for Tromsø byrett 12.04.1946 s. 8 – 9.

²¹³ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Utskrift av rettsboken for Tromsø byrett 12.04.1946. s. 8 – 9.

Kort tid etter ble også følgende tillegg til tiltalebeslutningen lagt til:

*At tiltalte som ordfører i Tromsø i bytingsmøte den 13. juli 1944 bevilget kr. 10.000,- av kommunens midler til frontkjemperkontoret dog uten at beløpet er blitt utbetalt.*²¹⁴

7.7. Lars Nordmo – den siste NS-ordfører

Lars Nordmo er den siste ordføreren Innenriksdepartementet innsatte og avslutter som sådan rekken på sju NS-ordførere i Tromsø kommune årene 1940-1945. Nordmo jobbet som folkeskolelærer og var 49 år ved tyskernes ankomst i Norge. Han meldte seg inn i NS 5. juli 1941 og stod som medlem frem til kapitulasjonen. Han var varaordfører under sin forgjenger Idar Schifloe, og ble selv innsatt som ordfører 24. februar 1945. Etter at NS-regimet avsatte skoleinspektøren for Troms, søkte og fikk Nordmo denne stillingen. Dette embetet hadde han fra 10. mai 1942 fram til frigjøringen.²¹⁵ Nordmo var i tillegg medlem av okkupasjonsstyrets byting i to perioder, og 25. juni 1941 signerte han sammen med sju andre en oppfordring til ordføreren i Tromsø om å bevilge 2000 kroner til Den norske Legion.²¹⁶ I 2016 tilsvarte dette ca. 47 000 kroner.²¹⁷ Han var også til stede som bytingsmedlem ved daværende ordfører Ole Thyholdts bevilgning på 10 000 kroner til Frontkjemperkontoret 6 juli 1942. Dette tilsvarte omtrent 220 000 kroner i 2016, og ble sett på som straffbar bistand til fienden.²¹⁸

Ved å takke ja til stillingen som skoleinspektør brukte Nordmo sitt medlemskap i NS til personlig vinning, ved å skaffe seg en betydningsfull høytlønnet stilling i det offentlige. En gjennomgang av landssviksaken viser at dette falt spesielt ufordelaktig mot han, og at disse handlingene ble satt i sammenheng med nazifiseringsforsøket av ungdommen i Norge. På grunn av den pågående lærerstriden dolket han etter rettens skjønn samtidig sine kolleger i ryggen.²¹⁹ Før 1940 var det et samlet skoledirektørembete for Troms og Nordland. Høsten 1941 gikk NS-regimet inn for å dele embetet i to, slik at det ble en skoledirektør i hvert fylke. Dette skjedde av politiske grunner, og var todelt. For det første kunne de kvitte seg med skoledirektører som ikke gikk inn for nyordningen, og således erstatte dem med partimedlemmer. For det andre var

²¹⁴ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152. Tillegg i tiltalebeslutningen statsadvokaten for landssviksaker i Troms og Finnmark 26.10.1945.

²¹⁵ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Tiltalebeslutning fra Statsadvokaten for Troms og Finnmark 26.10.1945.

²¹⁶ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Avskrift av henstilling til ordføreren i Tromsø 25.07.1941.

²¹⁷ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1941 og 2016.

²¹⁸ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1942 og 2016.

²¹⁹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Dom og tiltalebeslutning ved Hålogaland lagmannsrett 02.05.1946

de overbevist om at de ved denne oppdelingen ville få større innflytelse på folkeskolen. Ved krigsutbruddet var skoleinspektør Hellebust ansvarlig for både Troms og Nordland, men ble ikke konferert ved Innenriksdepartementets kunngjøring om ledig skoledirektørembete i de to fylkene. Ifølge retten var Nordmo derimot orientert allerede i desember 1941, og sa seg da også villig til å overta embetet i Troms. Den fremtidige NS-ordføreren fikk beskjed om at han var utnevnt til stillingen 16. april 1942 og takket for tilliten. Hellebust var dermed avskjediget, men fikk ikke beskjed om dette før de første dagene i mai. På dette tidspunktet var lærerstriden i full gang, og NS-regimet hadde vedtatt lovene av 5. februar 1942 om *ungdomstjenesten* og *lærersambandet*, der den siste påla alle lærere i alle skoleslag å være medlemmer. Det ble åpen konflikt mellom en samlet lærerstand og nazimyndighetene, og 20. mars samme år ble flere lærere arrestert og sent på tvangsarbeid til Kirkenes. Bakgrunnen for konflikten var at lærerne nektet å bli medlem av en organisasjon som åpenbart hadde en agenda om å nazifisere skolen. NS hentet inspirasjonen fra Tyskland, der Hitler hadde iverksatt endringer i undervisningen i nazistisk retning. Ungdomsorganisasjonen Hitlerjugend var sentral i disse tiltakene, og fra 1936 var det obligatorisk medlemskap for all tysk ungdom. Okkupasjonsmakten og NS ønsket tilsvarende endring i Norge, og 20. november 1940 ba kirkeminister Schanke lærerne å signere en lojalitetserklæring der det blant annet stod: *«Jeg erklærer på ære og samvittighet at jeg – forplikter meg til i all min skolegjerning å ville gå inn for – å skape forståelse hos mine elever for det nye livs- og samfunnssynet som dette finnes uttrykt i Nasjonal Samlings program»*. Lærerne tok dette som en provokasjon, og distribuerte et svar som fikk bred oppslutning. I dette svaret erklærte de at de ville være tro mot sitt lærerkall og sin samvittighet. Lederen i Lærersambandet krevde videre at alle involverte måtte ha en positiv innstilling og vilje til å sette seg inn i og være villige hjelpere til reisingen av den nye samfunnsbyggingen, som de mente var Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF). Med Hitlerjugend som modell innførte de 3. februar 1942 obligatorisk medlemskap for alle ungdommer mellom 10 og 18 år, og skolene ble pålagt å sende inn navnelister for medlemskap i NSUF. De fleste lærerne godtok ikke bestemmelsene rundt opprettelsen av ungdomsfylkingen, og anså seg følgende ikke som medlemmer av Lærersambandet. Konflikten kulminerte altså i arrestasjonene 20. mars 1942, der lærerne ble skipet fra Trondheim til Kirkenes og satt til å jobbe for okkupantene. NS-myndighetene ble imidlertid tvunget til en helomvending. Befolkningen støttet lærerne og var særdeles misfornøyd over stengte skoler som følge av konflikten.

Den 25. april sendte Innenriksdepartementet ut en melding om at loven om Norsk lærersamband var feiltolket, og at oppfatningen om at hver enkelt lærer var forpliktet til å utføre tjeneste i

NSUF helt og holdent var en misforståelse. Med dette var planene om Lærersambandet som nazifiseringsorgan skrinlagt, og lærerne meddelte at de var villige til å melde seg inn. Dette betød at lærerfangene kunne returnere, men det var store forsinkelser som førte til at de siste fangene ikke dro fra Kirkenes før 1. november 1942. Nazifiseringsoppgaven til Lærersambandet ble med dette glemt, og lærerne kunne gjenoppta arbeidet sitt.²²⁰

I tiltalen mot Lars Nordmo legges det til grunn at han bistod Quisling og tyskerne i deres forsøk på å nazifisere den norske ungdommen. Retten var også overbevist om at han som skoledirektør hadde beordret Lyngen skolestyre til å påvirke lærerne deres til å sende inn oppgaver om elevene. Denne informasjonen skulle angivelig med Nordmos viten benyttes av «den nasjonale ungdomstjeneste», som var opprettet som ledd i nazifiseringsforsøket. I midten av oktober 1942 anmeldte Nordmo også lærerne Sverre Lie og Kristen Tveit i Gratangen på grunn av at de var forsvunnet. Det var av rettens oppfatning at han må ha visst at de enten var flyktet til Sverige, eller på andre måter ville distansere seg fra nazifiseringen av skolene.

Lars Nordmo ble ved Hålogaland lagmannsrett 2. mai 1946 dømt til fire år og seks måneder tvangsarbeid samt tap av diverse rettigheter. For en mann i Nordmos stilling var det også penger å tjene. Fra han tiltrådte stillingen som skoleinspektør 10. mai 1942 og fram til frigjøringen mottok han 26 100 kroner i lønn før skatt.²²¹ Konsumprisindeksen sammenlignet med året for inndragelse (1946) viser at dette tilsvarte omtrent 551 800 kroner i 2016.²²² Han måtte som følge av dette tåle en inndragning på det resterende beløpet etter skatt var trukket fra.²²³

Det fulle grunnlaget for tiltalebeslutningen var på følgende punkter:

- a) *at tiltalte den. 5. juli 1941 meldte seg inn i Nasjonal Samling og sto som medlem til krigens slutt.*
- b) *at tiltalte fra 1. januar 1941 lot seg utnevne som varaordfører i Tromsø og de siste 2 ½ mndr. fungerte som ordf.*
- c) *at tiltalte har gitt kr. 4-500 til NSH og kr. 50,- til frontkjemperkontoret.*

²²⁰ Torbjørn Helle, Lærernes kamp mot naziskolen, *Adresseavisen* 2017. <http://www.adressa.no/meninger/kronikker/2017/03/20/L%C3%A6rernes-kamp-mot-naziskolen-14463635.ece> [lest/sitert 22.03.17].

²²¹ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Dom og tiltalebeslutning ved Hålogaland lagmannsrett 02.05.1946.

²²² Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1946 og 2016.

²²³ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Dom og tiltalebeslutning ved Hålogaland lagmannsrett 02.05.1946.

d) at tiltalte etter den den lovlige skoledirektør var avsatt av nasimyndighetene søkte og fikk stillingen som skoledirektør i Troms, i hvilken stilling han satt fra 10. mai 1942 til kapitulasjonen. I denne stilling bisto han på forskjellig vis Quisling og dermed tyskerne i sine forsøk på å nasifisere ungdommen såsom ved å gi Lyngen skolestyre pålegg om å påvirke lærerne i Lyngen til å sende inn oppgave over skoleelevene skjønt han visste at disse skulle benyttes av den "nasjonale ungdomstjeneste", hvis opprettelse var et ledd i de nevnte forsøk, ved å henstille til skolestyrer Bertelsen, Harstad, om å tillate ungdomsleder...å holde orienterende foredrag om ungdomstjenesten for skoleelevene, samt ved den 18/10 1942 å anmelde til Statspolitiet at lærerne Sverre Lie og Kristen Tveit i Gratangen var forsvunnet, skjønt han måtte regne med at de enten var rømt til Sverige eller på annen måte hadde forsøkt å unndra seg Quislings forsøk på å nasifisere skolevesenet.²²⁴

Kort tid etter ble også følgende tillegg til tiltalebeslutningen lagt til:

*at tiltalte i en skrivelse dat. 25. juli 1941 medundertegnet av han sammen med flere andre medlemmer av Nasjonal Samling oppfordret ordføreren i Tromsø av kommunens midler å bevilge et beløp stort kr. 2000,- til Den norske legion samt i bytingsmøte den 6. juli 1942 deltok i bevilling av et beløp stort 10.000,- til Frontkjemperkontoret.*²²⁵

7.8. Økonomisk skade påført av NS-styret 1940-1945

Granskningskomiteens tall for utgiftene påført Tromsø kommune av ordførerne inkluderer blant annet lønn, bevilgninger og utgifter som følge av diverse vedtak. Jeg vil ikke å inn på hver enkelt utgift, men heller vise til samlet beløp for hver av ordførerne. De økonomiske bevilgningene jeg mener er viktigst for denne avhandlingen er kommentert tidligere og er forankret i ordførernes juridiske dom etter landsviksoppgjøret. Komiteen har gått grundig til verks og fremstilte også en oppgave over diverse utgifter påført Tromsø kommune i forbindelse med NS-styret fra 1941-1945. Denne oversikten inkluderer lønn til en hel del personer ansatt i diverse nemnder, kommunale assistenter, sekretærer osv. Den samlede utgiften til disse formål går under «andre utgifter», og er lagt sammen med utgiftene for hver enkelt ordfører. For å gi et bilde på Nasjonal Samlings påvirkning har jeg valgt å gjengi disse tallene her:

²²⁴ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51. Dom og tiltalebeslutning ved Hålogaland lagmannsrett 02.05.1946

²²⁵ RA, Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51 – Lars Nordmo, tillegg i tiltalebeslutningen fra statsadvokaten for landssviksaker i Troms og Finnmark 27.04.1946.

Ordfører advokat Birger Motzfeldt: 5 724 kr.

Ordfører grosserer Ole Thyholdt: 80 712 kr.

Ordfører lærer Hjalmar Høyem: 3 645 kr.

Ordfører banksekretær Peder Larsen: 48 315 kr.

Ordfører politibetjent Anders O. Gagnås: 2 050 kr.

Ordfører bygartner Idar Schifloe: 5 600 kr.

Ordfører lærer Lars Nordmo: Ikke inkludert i oversikten, trolig på grunn av den korte perioden som ordfører fra 24. februar til 8. mai 1945.

Andre utgifter: 152 221 kr.

Til sammen: 298 270 kr.²²⁶

Konsumprisindeksen viser at det samlede beløpet på 298 270 kroner i 1945 tilsvarte omtrent 6 306 280 kroner i 2016.²²⁷

7.9. Oppsummering

Sammenlignet med Hamar kommune og Steigen Herred, som hadde henholdsvis en og to NS-ordførere gjennom hele okkupasjonen, hadde Tromsø med sine sju en hyppig utskiftning.²²⁸ I motsetning til Alfred Nilsen som var ordfører i Tromsø før krigsutbruddet, meldte Steigens lovlig valgte ordfører seg inn i NS etter nyordningen trådte i kraft.²²⁹

Som vi har sett kom Tromsø kommunes ordførere fra flere forskjellige yrker og hadde ulike oppfatninger om situasjonene de befant seg i. Advokat Birger Motzfeldt meldte seg tidlig inn i partiet, tok del i partiarbeidet og var i utgangspunktet stort sett enig i Nasjonal Samlings program. Til tross for dette forsøkte han å melde seg ut av partiet flere ganger, noe som viste seg å være vanskelig. Han tok sammen med rådmann Lars Thøring del i de tyske rekvisisjonene av hus, og forsøkte å gjøre det beste ut av situasjonen. Samtidig godtok han oppnevningen som høyesterettsdommer, men ikke uten press ovenfra. Rådmann Thøring tok Motzfeldt i forsvar

²²⁶ TKA, løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune, granskningsrapport s. 7 – 8.

²²⁷ Statistisk sentralbyrå, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17]. Beregnet med gjennomsnitt av hele året 1945 og 2016.

²²⁸ Ørnulf Wikstrand Andresen m.fl. 2007: s. 29.

²²⁹ Arild Vaag Prestøy, *Nyordningen av Steigen 1940-1945* 2015: s. 4.

både i forbindelse med sin vitneavsigelse i kjølvannet av frigjøringen og den senere benådningssaken. Dette var et engangstilfelle for Thøring som ikke gjorde tilsvarende for noen av de andre ordførerne. Jeg har i det hele med unntak av lønn som følge av hans posisjon i NS funnet lite å bemerke av personlig vinning for Motzfeldt.

Når det gjelder Ole Thyholdt er saken en ganske annen. Det finnes flere tilfeller hvor han har utnyttet situasjonen for sin egen fordel, samt samarbeidet med tyskerne i utstrakt grad. Thyholdt var sammen med sin bror høyt oppe i henholdsvis Forsyningsnemnda og Forsyningsrådet, og som forretningsmenn var dette en meget gunstig og lønnsom posisjon å være i for brødrene. På toppen av dette kommer etableringen av forsikringsselskapet Tor A/S, der Thyholdt brukte Jøden Daniel Caplans penger til aksjekjøp i selskapet. Partimøtet og den påfølgende avisartikkelen 4. januar 1944 vitner også om en person som var overbevist NS-mann.

For Hjalmar Høyems vedkommende har det vært vanskelig å finne like mye kildemateriale som for de resterende ordførerne. Vi har imidlertid sett at han gikk inn for «den nye tid» og nyordningen i utstrakt grad. Dette vises ved han godtok stillingen som propagandaleder i partiet, og dro på en lengre propagandatur i Tromsø-området. Både ved disse møtene og i flere avisartikler oppfordret han folk til å ta del i statspartiet. Høyem talte også i regi av sin stilling partiets sak angående konflikten med lærerne.

Peder Larsen er den som har lengst fartstid som NS-ordfører. Som vi har sett var han dypt involvert i partiet, og talte mildt sagt i positivt ordelag for Quisling i Tromsø bystyresal. Det finnes flere eksempler på personlig konflikter med Larsen i hovedrollen, noe som vitner om en mann det var vanskelig å samarbeide med. Som vi har sett truet han også med å stenge skolene som straff for hærverk i bystyresalen, der NS-effekter var blitt ramponert.

Politimannen Anders Gagnås ble ufrivillig oppnevnt som både ordfører og NS-lagfører i Tromsø. Samtidig ble han ansatt i to høyere stillinger som følge av sin posisjon i partiet. Gagnås står dog igjen som et lite mysterium. Den tyske offiseren Willy Laqua var overbevist om at Gagnås var i tysk tjeneste som V-mann i Vardø, noe Gagnås nektet helt og holdent på. Som ordfører bevilget han 10 000 kroner til Frontkjemperkontoret. Forklaringen rundt omstendighetene til bevilgningen og den påståtte utmeldingen av partiet, er i begge tilfeller i beste fall lite troverdige i henhold til kildematerialet.

I sitt vitnemål etter krigen hadde Idar Schifloe selv sjansen til å fortelle om sin involvering og aksjekjøp i forsikringsselskapet Tor A/S. Denne muligheten tok han ikke, men etter at det ble avdekket ga han frivillig fra seg aksjene som var kjøpt med jøden Solly Caplans penger.

Schifloe lot seg oppnevne til ordfører så sent som 8. august 1944, og som vi har sett forsøkte han å føre et godt forhold til tyskerne ved å søke om midler til tobakk og brennevin for å legge til rette for konferanser og møter med byens offiserer.

Konflikten mellom NS og lærerne under okkupasjonen står igjen som en viktig del av norsk motstandshistorie. I Tromsø-området var Lars Nordmo direkte involvert som følge av sin stilling som skoledirektør, som han fikk på grunn av hans medlemskap i NS. Nordmos avgjørelse om å gi ordrer til Lyngen skolestyre angående deres elever, samt anmelde to lærere som var forsvunnet, viser at han gikk aktivt inn for Nasjonal Samlings nazifiseringsforsøk av det norske skolevesenet. Som den siste NS-ordfører i Tromsø kommune ble han oppnevnt 24. februar 1945 og avsluttet partiets ordførerrekke ved den tyske kapitulasjonen 8. mai.

Kapittel 8: Konklusjon

Tromsø ble okkupert 13. juni 1940 ved en østerriksk fallskjermavdeling på 127 soldater. I april 1941 hadde tilstedeværelsen økt til omtrent 4200 mann i Tromsø-området, og holdt seg trolig stabilt fram til startskuddet for evakueringen av Finnmark og Nord-Troms gikk høsten 1944.²³⁰

Med Josef Terbovens tale 25. september 1940 ble Nasjonal Samling Norges eneste lovlige parti. De ble samtidig okkupasjonsmaktens forbundsfelle, og fikk dermed makt og innflytelse på det norske samfunnet. Som vi har sett utstedte Innenriksdepartementet med Albert Viljam Hagelin i spissen et stort antall forordninger, og 21. desember 1940 kom bestemmelsene om endringer i kommuneforvaltningen. Dette skulle vise seg å bare være begynnelsen, og 1. januar 1941 var Nasjonal Samlings nyordning ferdigstilt. Dette resulterte i at de folkevalgte representantene mistet sine verv, og førerprinsippet ble innført i Norges fylker og kommuner.

Nasjonal Samling var et nasjonalistisk parti, og motstander av demokratiet og liberalismen. En forståelse om at den nordiske rase var overlegen, og et antisemittisk tankegods var samtidig utbredt. Etter deres oppfatning var den beste måten å bygge et samfunn en hierarkisk tilnærming der førerprinsippet stod sentralt. Fra stiftelsen i 1933 hadde partiet liten oppslutning, men ved tyskernes ankomst fikk de en unik og uventet maktposisjon i Norge. Det eksakte tallet på medlemmer er usikkert, men det anslås at mellom 50 og 60 000 personer fant veien til partiet i løpet av okkupasjonen.²³¹ I Tromsø var det på det meste 315 medlemmer, som tilsvarte omtrent 3% av befolkningen.²³²

Styrte Nasjonal Samling Tromsø kommune annerledes etter nyordningen? Etter 1. januar 1941 gikk kommunen fra å bli administrert av et lovlig valgt lokalstyre, til å bli styrt via førerprinsippet som ga ordføreren avgjørelsesmyndighet i alle saker. Fylkesføreren holdt et øye med ordførerne, men de stod først og fremst til ansvar for Albert Viljam Hagelin og Innenriksdepartementet. Hvis de mente det var nødvendig kunne de når som helst gripe inn i både fylke og kommuneanliggende. Ordføreren samarbeidet med et byting, som bestod av diverse formenn og varaformenn. Som vi har sett hadde ikke disse noen reel makt, men eventuelle protester kunne loggføres. Allerede 24. oktober 1940 kom forordningen om rådmenn, som informerte om at departementet tok kontroll over eventuelle ansettelse, oppsigelser og suspensjoner av kommunenes rådmenn. Til tross for dette beholdt Lars Thøring sin stilling i Tromsø kommune

²³⁰ Pål Christensen m.fl. 1995: s. 432 og 435.

²³¹ Øystein Sørensen 1991: s. 102.

²³² Pål Christensen m.fl. 1995: s. 453.

gjennom hele okkupasjonen. Ved en hel del forordninger og etableringen av NSPOT sikret Innenriksdepartementet seg kontroll over ansettelse i den kommunale sektor. Dette var for å gjøre nyordningen mest mulig gjennomførbar med personer som gikk inn for «den nye tid» i sentrale stillinger.

Til tross for en rekke forordninger i løpet av 1940 er det lite som tyder på store endringer i det kommunale virke i Tromsø fra 9. april til 1. januar 1941. Et diplomatisk samarbeid mellom tyskerne og daværende ordfører Alfred Nilsen/rådmann Thøring er trolig en av grunnene til at det gikk forholdsvis rolig for seg i denne perioden. Nilsen var ordfører før krigsutbruddet og fikk fortsette helt til august 1941.

Etter nyordningen trådte i kraft skulle ansettelse i Tromsø kommune gå gjennom NS, der kandidater ofte ble foreslått på partiets lagstabmøter og sendt til ordføreren. I mange tilfeller ble partimedlemmer forsøkt tilsatt uten å ha den kompetanse som var nødvendig for stillingen. Dette ga rådmann Thøring m.fl. rom til å protestere. Flere ganger førte dette fram, og ga samtidig den kommunale administrasjonen muligheten til å ansette personer som var motstandere av NS. De øverste stillingene i kommunen ble imidlertid lyst ut offentlig, og kompetanse-argumentet var stort sett det eneste midlet for å stanse NS-medlemmer for å tiltre stillingene. Når det gjaldt ansettelse av kortere art kunne de kommunale myndighetene selv bestemme hvem som fikk stillingene. Oversteg arbeidet tre måneder måtte det innhentes tillatelse fra NS-myndighetene. Som vi har sett åpnet dette opp for motstandsaktivitet i kommunen ved at de lot være å informere om at de tre månedene var gått. For eksempel stanset Thøring ansettelse av en nazist i kommunens kemnerstilling, som førte til at den midlertidige ansatte kunne fortsette. Under okkupasjonen var han sentral i kommuneforvaltningen, både ved budsjettarbeid, innstillinger og vedtak m.m. Dette viser at han var faglig dyktig, samtidig som han tok del i motstandsarbeidet innad i kommunen. Dette innebar likevel trolig at han opererte i en slags gråsoner når det gjaldt å forholde seg til okkupasjonsmakten. Rådmannen fortsatte i stillingen etter frigjøringen, og i forbindelse med landssvikoppjøret var hans vitneutsagn om ordførernes kommunale virke sentrale. Nasjonal Samlings mål om å tilsette deres egne folk i Norges offentlige stillinger ble utfordrende først og fremst på grunn av manglende medlemmer. Dette var tilfelle også i Tromsø, men de kom likevel et stykke på vei. Det ble blant annet ansatt 52 nye tjenestemenn i det kommunale virke etter at Nord-Norge kapitulerte. Disse ble plassert i 16 forskjellige kommunale utvalg og nemnder. Selv om det er rimelig å anta at ikke alle disse var medlemmer, fikk partiet likevel kontrollert de aktuelle personene før tilsettelse. Vi har også sett flere eksempler på maktmisbruk fra NS og okkupasjonsmakten, som for eksempel overfor

driftsbestyrer Johansen i Tromsø elektrisitetsverk. Johansen var gjenstand for harde avhør med Gestapo for å få han fjernet fra stillingen, og ordfører Peder Larsen gikk langt i forsøket på å få NS-medlemmet Kolbjørn Berg ansatt i etterkant.

Til tross for prosjektets resultat og systemskiftets utfordringer, representerer nyordningen et klart brudd fra førkrigstidens kommuneforvaltning i Tromsø. Demokratisk valgte kommunerepresentanter ble erstattet, samtidig som formannskapsmodellen ble forkastet. Ordføreren fikk i realiteten all makt og avgjørelsesmyndighet, med kun NS-instanser sentralt å svare for. Likevel fulgte ordførerne stort sett rådmannens innstillinger i de fleste saker, og blandet seg lite inn i selve administrasjonen. NS rakk ikke å gjennomføre alle endringene nyordningen tok sikte på i Tromsø, men det betyr likevel ikke at partiets tilstedeværelse var fraværende. Som vi har sett var det en kamp innad i kommunen for å bremse partiets fremgang.

Økonomiske bevilgninger til NS-formål er representert ved ordførernes vedtak i samarbeid med bytinget. I denne sammenheng har jeg konsentrert meg om Hirten, Den norske Legion og Frontkjemperkontoret. For kommunens vedkommende ble ikke Hirten prioritert i særlig stor grad. Ordførerne Ole Thyholdt og Peder Larsen bevilget henholdsvis 300 og 100 kroner til organisasjonen. Den norske Legion ble heller ikke gjenstand for store økonomiske bidrag, men flere NS-medlemmer sendte 25.juli i 1941 en henstilling til ordføreren om å gi 2000 kroner til utstyr til legionen. Blant disse var ordførerne Ole Thyholdt og Lars Nordmo. I tillegg bevilget Birger Motzfeldt som ordfører 1000 kroner til det som var Quisling og Nasjonal Samlings bidrag til kampen mot Sovjetunionen. Når det gjelder Frontkjemperkontoret er saken en ganske annen. Som vi har sett bevilget Ole Thyholdt 10 000 kroner til organisasjonen, Både Peder Larsen og Anders Gagnås gjorde det samme, men de ble aldri utbetalt. Det var likevel av stor propagandamessig betydning at det ble bevilget penger til dette formålet.

Tromsø var plassert under 6. Hirdregiment Hålogaland, som hadde virkeområde i Finnmark, Troms og deler av Nordland. Det finnes flere eksempler på aksjoner, som viser at Hirten var synlig i bybildet i Tromsø. I en av aksjonene samarbeidet de også med Germanske SS Norge, som viser samarbeid mellom de to instansene. I forbindelse med denne organisasjonen har vi også sett et eksempel på kollaborasjon med tyskerne som fikk store konsekvenser. Per Krane Wilsgård var delaktig i avhørene av nordmenn som deltok i motstandskampen mot okkupasjonsmakten, noe som endte med fangenskap i konsentrasjonsleir og senere død for to mennesker. Wilsård og Mathias Berntsen er samtidig eksempler på to unge menn fra Tromsø som så sin tilknytning til NS og Hirten som en mulighet til å bygge seg karrierer.

Alfred Nilsen var ordfører før krigsutbruddet, og fungerte som sådan frem til 25. august 1941. Dette betyr at han formelt sett var innsatt av Innenriksdepartementet, men han var likevel aldri medlem av partiet. Tromsø kommune hadde således sju NS-ordførere på omtrent fire år. Det er som sagt lite som tyder på at noen av disse blandet seg inn i selve driften av kommunen. Rådmann Lars Thøring poengterer også dette i sine vitneutsagn angående hver enkelt i forbindelse med landssvikoppgjøret.

Hva så med ordførernes ideologiske overbevisning og kollaborasjon med okkupasjonsmakten? Birger Motzfeldt likte NS-programmet før 9. april, og stilte seg undrende til at partiet ikke hadde flere velgere enn det som var tilfellet. Etter hvert mente han imidlertid at politikken ble mer og mer tyskpreget og ville ut. Rådmann Thøring sa i sitt vitnemål etter krigen at Motzfeldt var med på å bremse Nasjonal Samlings fremgang innad i kommunen. Dette forandret seg ved innsettelsen av neste ordfører. Ole Thyholdt holdt en tale så sent som i januar 1944 der han lovpriste frontkjempernes innsats, og var også organisasjonsleder og lagfører for partiet i Tromsø. Hjalmar Høyem var propagandaleder og i tillegg til en rundreise i fylket der han agiterte for NS, skrev han en rekke avisartikler med samme budskap. Peder Larsen hadde en rekke verv innad i partiet, blant annet som propagandaleder. I tillegg holdt han en tale da Quisling var i Tromsø, der han omtalte NS-føreren i særdeles positivt ordelag. Om Idar Schifloe er det lite å bemerke, med unntak av at han tilsynelatende uten protester tok imot ordførervervet så sent som 8. august 1944. Anders Gagnås var lagfører i Vardø i omtrent et halvt år, men da han fikk tilsvarende verv i Tromsø var det ufrivillig. Han ville heller ikke være ordfører, men Innenriksdepartementet tok ikke dette i betraktning. Det er uklart hvilken tilknytning han hadde til NS og okkupasjonsmakten i sin tid i Vardø. Hvis han fungerte som V-mann for tyskerne kan det like gjerne ha vært for personlig vinning, ideologisk overbevisning, eller begge deler. Lars Nordmo tok del i nazifiseringen av skoleverket i regi av sin stilling som skoledirektør for Troms fylke. Han anmeldte i tillegg to lærere til statspolitiet på grunn av at de var forsvunnet. På denne måten var han en pådriver for Nasjonal Samlings politikk både nasjonalt og i Tromsø. Det er vanskelig å si om Anders Gagnås og Idar Schifloes handlinger under okkupasjonen var på grunn av at de var tro mot «bevegelsen» eller bare for å bedre sin egen situasjon. De resterende har derimot på flere måter vist at de i utstrakt grad var for «den nye tid».

I mindre og større grad samarbeidet alle ordførerne med okkupasjonsmakten. Enten det var for å bygge karrierer i sine respektive yrkesretninger, eller for ren personlig vinning. De mest toneangivende eksemplene på dette er følgende: Birger Motzfeldt ble Høyesterettsdommer og senere dommer, Ole Thyholdt havnet i en sterkt fordelaktig posisjon til å bygge opp firmaet sitt

i Tromsø, politimannen Anders Gagnås ble forfremmet to ganger, og Lars Nordmo ble skoledirektør for Troms, som var en høytstående stilling i skoleverket. Ole Thyholdt fikk betydelige midler til å starte forsikringselskapet Tor A/S med jøden Daniel Caplans penger. Med Thyholdts hjelp benyttet Idar Schifloe sjansen til å skaffe seg aksjer i samme selskap, med verdier han må ha skjønt egentlig tilhørte jøden Solly Caplan. Birger Motzfeldt og Lars Nordmo var de som måtte tåle hardest straff av ordførerne, og særlig Motzfeldt i form av økonomisk inndragning. Stillingene som Høyesterettsdommer og skoledirektør for Troms fylke må ha vært det som var utslagsgivende i disse tilfellene.

Til tross for at den daglige driften av Tromsø kommune stort sett gikk som vanlig under okkupasjonen var NS på ingen måte fraværende i byen. I løpet av denne avhandlingen har vi sett flere eksempler på ulike konflikter med forskjellig utfall og generell usikkerhet i folks arbeidsliv. Partiet stod for sensur og knebling av lokalpolitikken, voldsbruk gjennom Hirten og okkupasjonsmakten, og var delaktig i nazifiseringsprosjektet. Denne avhandlingen har hatt som mål å gi ny innsikt i krigens dager i Tromsø, og samtidig bidra til en generell forståelse for Norges okkupasjonshistorie og kollaborasjon med tyskerne. Ved å vektlegge personer som havnet i maktposisjoner på grunn av Tyskland og Nasjonal Samlings politiske overtakelse av landet er dette målet forhåpentligvis nådd.

Utrykte kilder:

Forkortelser:

TKA: Tromsø kommunale arkiv (byarkivet)

RA: Riksarkivet i Oslo, Landssviksaker

Tromsø kommunale arkiv (byarkivet)

- Tromsø kommunes trykte forhandlinger/vedtaksprotokoll 1940, 1941 og 1945
- Utskrift av vedtak fattet i tiden 10. mai til og med 31. desember 1945
- Løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: NS-skader i Tromsø kommune.
 - Det midlertidige kommunestyrets granskingsrapport.
 - Rundskriv fra Det kgl. Justis- og Politidepartement, kommunalavdelingen, 10.10.1945.
 - Brev fra Erstatningsdirektoratet til rådmann Lars Thøring 03.08.1945.
- Løpenummer 369 rådmannens korrespondanse ordnet etter budsjettplan av 1942, 1942-47, mappe: Granskningskomite.
 - Brev fra Erstatningsdirektoratet til rådmann Lars Thøring 03.01.1946.
 - Brev til granskningskomiteen v/ rådmann Lars Thøring fra Johs. Olsen.
- Løpenummer 370 rådmannens korrespondanse 1942-1947, mappe: Forordninger, Forordninger fra Innenriksdepartementet til Tromsø kommune.
 - Rundskriv av 1. oktober 1940
 - Rundskriv av 11. oktober 1940
 - Rundskriv av 14. oktober 1940
 - Rundskriv av 24. oktober 1940
 - Rundskriv av 9. oktober 1940.
 - Rundskriv av 22. oktober 1940
- Løpenummer 370 rådmannens korrespondanse 1942-1947, mappe: Birger Motzfeldt saken.

- Benådningsandragene for Birger Motzfeldt ved høyesterettsadvokat Leif S. Rode.
- Løpenummer 451 Tromsø bytingsaker 1943.
 - Saker til behandling 10.12.1943, sak nr. 64.
- Løpenummer 452 Tromsø bytingsaker 1942.
 - Sak nr. 39.

Riksarkivet i Oslo, Landssvikarkivet

- Landssviksak - Per Krane Wilsgårds landssviksak er prosessert med Peder Larsens sak og har derfor samme plassering i arkivet: Troms politikammer, HNR. 3/5 - Peder Amandus Larsen.
 - Dom og tiltaledokumenter med rettens forklaring angående Per Krane Wilsgårds landssviksak 11.05.1946.
- Landssviksak - Oslo politikammer. Dommer, Dnr. 2172 - Birger Hjort Motzfeldt.
 - Tiltaltes forklaring til retten.
 - Vitneforklaring av Statsadvokat Erling Rost 07.02.1946.
 - Brev fra justisminister Sverre Riisnæs til Birger Motzfeldt 27.08.1943.
 - Brev fra justisminister Sverre Riisnæs til Birger Motzfeldt 12.07.1944.
 - Brev fra justisminister Sverre Riisnæs til Birger Motzfeldt 11.05.1944.
 - Utmelding av NS ved Birger Hjort Motzfeldt i 1941.
 - Brev fra Birger Motzfeldt til sjefen for Sosialdepartementet herr minister Lippestad 28.09.1944.
 - Brev fra sjefen for Finansdepartementet herr minister Prytz 28.09.1944
 - Utmelding av NS ved Birger Hjort Motzfeldt 10.05.1943.
 - Brev til justisminister Sverre Riisnæs fra Birger Hjort Motzfeldt 23.04.1944.
 - Vitneforklaring av Rådmann i Tromsø kommune, Lars Thøring, angående landssviksaken mot Birger Hjort Motzfeldt 20.02.1946.
 - Kjennelse i Høyesteretts kjæremålsutvalg av 02.11.1946.
 - Ankeerklæring framlagt i Norges Høyesterett kjæremålsutvalg 20. april 1948.

- Vitneerklæring fra rådmann i Tromsø kommune Lars Thøring i forbindelse med benådningssaken til Birger Hjort Motzfeldt 27.04.1948.
- Landssviksak - Troms politikammer, fengselsforelegg, Hnr. 4/52 - Ole Thyholdt.
 - Tiltaledokumenter fra Troms politikammer landssvikavdelingen 10.02.1947.
 - Rapport til politimesteren i Troms med avhør av Ole Thyholdt 02.06.1945
 - Tiltaltes forklaring til retten.
 - Rapport til Troms politikammer fra Lars Thøring 19.07.1945.
 - Forelegg for Ole Thyholdt 21.02.1947.
 - Stevning mot Ole Thyholdt av Ingvald Johansen 26.06.1945.
 - Brev til Tromsø byrett fra Troms politikammer landssvikavdelingen 10.02.1947.
 - Rapport til Tromsø politikammer Landssvikavdelingen av konstabel Hjalmar Amundsen.
 - Avhør av Kjell Sørbøe, udatert.
 - Kopi av utskrift fra Tromsø Dagblad for 4. januar 1944.
 - Brev fra NS Tromsø-lag ved Ole Thyholdt til fylkesfører Olaf Hoff 19.04.1943.
 - Brev fra Erstatningsdirektoratet til Tromsø politikammer landssvikavdelingen 08.10.1945.
 - Brev fra Erstatningsdirektoratet til Tromsø politikammer landssvikavdelingen, udatert.
 - Dokument fra Erstatningsdirektoratet ved representanten for Troms fylke.
 - Melding til Erstatningsdirektoratet Tromsø fra Tromsø politikammer 19.11.1945.
 - Dom og tiltalebeslutning fra Hålogalands lagmannsrett 31.03.1949.
- Landssviksak - Troms politikammer, Dommer, Hnr, 31/51 - Peder Amandus Larsen.
 - Utskrift fra NS distriktregister for Peder Amandus Larsen.
 - Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett 11.05.1946.
 - Brev fra Erstatningsdirektoratet til fylkesrepresentantene i Troms 11.12.1946.

- Rapport til Tromsø politikammer fra kinopersonalet angående hirdaksjonen 14.01.1943, udatert.
- Rapport til føreren for Hirdregiment nr. 9 Trondarnes fra troppsfører Knut Claussen angående hirdaksjonen 14.01.1943, udatert.
- Dom og tiltaledokumenter fra Hålogalands lagmannsrett 11.05.1946.
- Avskrift av brev fra Rådmann Lars Thøring til Kinobestyrer Alf Sverre Hansen 26.05.1943.
- Rapport til Troms politikammer, avhør av Alf Sverre Hansen angående Peder Larsens landssviksak 19.10.1945
- Brev fra Peder Larsen til Kinobestyrer Alf Sverre Hansen 15.04.1943.
- Landssviksak - Troms politikammer, Dommer, Hnr. 2152 - Anders Olsen Gagnås.
 - Tiltaledokumenter fra Troms politikammer landssvikavdelingen 23.10.1945.
 - Søknad om offentlig stilling fra Anders Gagnås, udatert.
 - Brev fra personalkontoret ved Rikspolitiet 03.08.1945.
 - Brevkorrespondanse mellom Anders Gagnås og Sikkerhetspolitiet i Oslo 30.11.1942.
 - Brev til Tromsø kommune fra Innenriksdepartementet, kommunalavdelingen 15.08.1944.
 - Utskrift av rettsboken for Tromsø byrett 12.04.1946.
 - Utmeldelsespapirer sendt fra Anders Gagnås til NS Fylkesorganisasjon Tromsø 21.02.1945
 - Utskrift av rapport til Distriktpolitisjefen i Finnmark ang. avhør av obersturmführer Willy Laqua Akershus fengsel, Oslo 30.01.1946.
 - Rapport til Troms politikammer Landssvikavdelingen, avhør av Anders Gagnås, udatert.
 - Telegram sendt fra Landssvikavdelingen i Tromsø til politimesteren i Vardø, udatert, men i etterkant av dom.
 - Utskrift av rettsboken for Tromsø byrett 12.04.1946.

- Tillegg i tiltalebeslutningen statsadvokaten for landssviksaker i Troms og Finnmark 26.10.1945.

- Landssviksak - Troms politikammer, Dommer, Hnr. 1/45 - Idar Schifloe.
 - Rapport til politimesteren i Troms, avhør av Idar Schifloe 03.08.1945.
 - Brev til Erstatningsdirektoratet v/sakfører Reidar Simonsen 29.11.1945.
 - Brev til fylkesmannen i Troms fra Idar Schifloe 18.09.1944.
 - Rettsdokumenter fra Tromsø byrett 26.11.1945.
 - Dom og tiltalebeslutning Tromsø byrett 26.11.1945.
- Landssviksak - Troms politikammer, Dommer, Hnr. 45/51 - Lars Nordmo
 - Tiltalebeslutning fra Statsadvokaten for Troms og Finnmark 26.10.1945.
 - Avskrift av henstilling til ordføreren i Tromsø 25.07.1941.
 - Dom og tiltalebeslutning ved Hålogaland lagmannsrett 02.05.1946.
 - Tillegg i tiltalebeslutningen fra statsadvokaten for landssviksaker i Troms og Finnmark 26.10.1945.

Statsarkivet i Tromsø

- Løpenummer 107, Hålogaland Lagmannsrett landssviksaker i Troms, dombok 1946 I, sak nr. 35/1946, dom og tiltalebeslutning for Hjalmar Høyem 10.05.1946.

Statistisk sentralbyrå

Kalkulator: Beregn prisveksten selv.

Nettside: <http://www.ssb.no/>

Litteratur:

Håndbok for Rikshirden, Oslo 1943.

Andresen, Ørnulf Wikstrand og Tromsø Universitetet i, *Hvordan styrte Nasjonal samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*, 2007.

Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueiredo, *Den norske fascismen : Nasjonal samling 1933-1940, En Pax-bok*, Oslo 2002.

Broberg, Henrik, *Da byen ble stille : dokumentar*, Tromsø 2014.

- Christensen, Pål, Gunnar Pedersen og Tromsø, *Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk : 1900-1945*, bd. 3, Tromsø 1995.
- Dahl, Hans Fredrik og Eirin Hagen, *Norsk krigsleksikon 1940-45*, Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes, *Den norske nasjonalsosialismen : Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*, bd. 741, Pax-bok, Oslo 1982.
- Emberland, Terje og Matthew Kott, *Himmlers Norge : nordmenn i det storgermanske prosjekt*, Oslo 2012.
- Flo, Yngve, Distriktsforvaltning under førarprinsippet: Nasjonal samlings nyordningsambisjonar overfor det lokale og regionale styringsverket, *Historisk Tidsskrift* nr. 1, 2015.
- Grimnes, Ole Kristian, Magne Skodvin, Else Wiker Gullvåg og Ole Kristian Grimnes, *Overfall*, bd. 1, Oslo 1984.
- Hansen, Alf S., *Tromsø kommunale kinematograf gjennom 35 år*, Tromsø 1951.
- Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var : en innføring i historiefaget*, 2. utg. utg., Oslo 1999.
- Kroglund, Nina Drolsum, *Hitlers norske hjelpere*, Oslo 2010.
- Lange, Even, Knut Helle, Knut Kjeldstadli, Even Lange og Sølvi Sogner, *Samling om felles mål : 1935-1970*, bd. B. 11, Oslo 2005.
- Nilsen, Ragnhild og Egil B. Mikalsen, *Secret Service-agent i krigens Tromsø* 2015.
- Nøkleby, Berit, *Josef Terboven : Hitlers mann i Norge*, Oslo 1992.
- Nøkleby, Berit, Magne Skodvin, Else Wiker Gullvåg og Ole Kristian Grimnes, *Nyordning*, bd. 2, Oslo 1985.
- Ones, Bjørnar Storeng. "En god nordmann? Et utvalg NS-presters ideologi og praksis." 2016.
- Prestøy, Arild Vaag. "Nyordningen av Steigen 1940-1945." Universitetet i Nordland, 2015.
- Sjåstad, Gunnar Sverresson. "Nordmenn i tysk krigsinnsats : en kvantitativ undersøkelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig." Bergen: G.S. Sjåstad, 2006.
- Sørensen, Øystein, *Solkors og solidaritet : høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930 - 1945*, Oslo 1991.
- Tjelmeland, Hallvard og Tromsø, *Fra byfolk og bona til tromsøværing : 1945-1996*, bd. 4, Tromsø 1996.
- Veum, Eirik, *Nådeløse nordmenn : [2] : Hirten : 1933-1945*, bd. [2], Oslo 2014.
- Ytreberg, Nils A., *Tromsø bys historie : 3*, bd. 3, Tromsø 1971.

Nettsider:

- Arkivverket, Riksarkivet og Statsarkivene, *Okkupanten og norsk næringsliv, 2017*, <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Tema/Andre-verdskrig/Naeringslivet/Okkupanten-og-norsk-naeringsliv> [lest/sitert 28.04.17].
- Bratteli, Randi, Guri Hjeltnes, Tore Pryser og Håkon Randal, *Nasjonal Samlings organisasjon i Norge 1940 - 1945*, <http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/5-NSORGANI.PDF?PHPSESSID=2a891b321d9080543f12ad1eec94018c> [lest/sitert 02.04.17].
- Norsk Biografisk Leksikon, Dahl, Hans Fredrik, *Gulbrand Lunde, 2009*, https://nbl.snl.no/Gulbrand_Lunde [lest/sitert 28.04.17].
- Store Norske Leksikon, Gundersen, Dag, *Heil, 2009*, <https://snl.no/heil> [lest/sitert 28.04.17].
- Store Norske Leksikon, Kraglund, Ivar, *Jan Baalsrud, 2017*, https://snl.no/Jan_Baalsrud [lest/sitert 28.04.17].
- Store Norske Leksikon, Rein, Torolf, *Kompani Linge, 2017*, https://snl.no/Kompani_Linge [lest/sitert 05.05.17].
- sentralbyrå, Statistisk, *Beregn prisveksten selv*, <https://www.ssb.no/kpi?fokus=true> [lest/sitert 28.04.17].
- Store Norske Leksikon, Simonsen, Kjetil, *Nasjonal Samling, 2017*, https://snl.no/Nasjonal_Samling [lest/sitert 28.04.17].
- Store Norske Leksikon, Skodvin, Magne, *Frontkjempere, 2017a*, <https://snl.no/frontkjempere> [lest/sitert 01.05.17].
- Store Norske Leksikon, Skodvin, Magne, *Regiment Nordland, 2017b*, https://snl.no/Regiment_Nordland [lest/sitert 28.04.17].
- Store norske leksikon, Svendsen, Trond Olav, *Tromsø, 2016*, <https://snl.no/Troms%C3%B8> [lest/sitert 02.05.17].

Avisartikler:

- Helle, Torbjørn, *Lærernes kamp mot naziskolen, Adresseavisen 2017*, <http://www.adressa.no/meninger/kronikker/2017/03/20/L%C3%A6rernes-kamp-mot-naziskolen-14463635.ece> [lest/sitert 22.03.17].
- Pedersen, Gunnar, *Sannheten om Jan Baalsrud og operasjon "Martin", iTromsø 2010*, <http://www.itromso.no/meninger/article353963.ece> [lest/sitert 28.04.17].

Bilder:

Norge kaller. Nasjonal Samling. (1935). Ukjent kunstner. Hentet fra:

<https://digitalmuseum.no/011041474670/norge-kaller-nasjonal-samling-opplagstrykk>

Riksstevne til Nasjonal Samling. (1944). Foto: Per Renbjør. Hentet fra:

<https://digitalmuseum.no/021015789121/fra-nasjonal-samlings-stevne-pa-stiklestad-quisling-gjor-hitlerhilsen-med>

Den norske legion. (1940). Kunstner: Harald Damsleth. NTB/Scanpix. Hentet fra:

<http://scanpix.no/spWebApp/preview/editorial/sp3a94f5>

Innsats for Norge. (1945). Illustratør: Kaare Sørum. Hentet fra:

<http://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/Hva-skjedde-med-frontkjemperne-i-ost-440867b.html>